

Immanuel Kant

Sadržaj

- Djela
  - Predkritička djela
  - Kritička djela
  - Na koji način je Hume utjecao na Kanta?
- KANTOVO UČENJE O PERCEPCIJI
  - Osnovni pojmovi iz Kantove teorije percepcije
  - Metafizičko i transcendentalno tumačenje prostora i vremena
    - A) Metafizičko tumačenje prostora i vremena
    - B) Transcendentalno tumačenje prostora i vremena
      - 1. Prostor
      - 2. Vrijeme
  - Empirijski realitet i transcendentalni idealitet prostora i vremena
  - Transcendentalni idealizam
- OSNOVNI OBLICI MIŠLJENJA
  - Opća logika
  - Transcendentalna logika
  - Metafizička dedukcija kategorija
  - Oblici suda
  - Kategorije
  - Transcendentalna dedukcija
- SHEMATIZAM I NAČELA
  - Transcendentalna sila suđenja
  - Shematizam čistih pojmova
  - Vrhovno načelo svih analitičkih sudova
  - Vrhovno načelo svih sintetičkih sudova
  - Načela čistog razuma
    - 1. Aksiomi opažanja
    - 2. Anticipacije zamjećivanja
    - 3. Analogije iskustva
      - Prva analogija
      - Druga analogija
      - Treća analogija
    - 4. Postulati empirijskoga mišljenja uopće
  - Pobijanje idealizma
  - Zaključak o načelima
- TRANSCENDENTALNA DIJALETIKA
  - Um kao izvor metafizičkoga nagona
  - Logička upotreba uma
  - Psihološka ideja
  - Kozmološka ideja
  - Teologijska ideja
  - Istinsko značenje ideja

Djela

Predkritička djela

- ◆ 1746. *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte* (Misli o istinskoj prosudbi živih sila). Pokušava riješiti spor oko živih i mrtvih sila između Leibnizove i Descartesove škole.
- ◆ 1755. *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* (Opća povijest prirode i teorija neba). Objašnjava nastanak svemira pretpostavkom materije i Newtonovih sila odbijanja i privlačenja.
- ◆ 1755. *Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio* (Novo razjašnjenje prvih načela metafizičke spoznaje). Glavna tema su novo tumačenje načela proturječnosti i dovoljnoga razlog.
- ◆ 1756. *Monadologia physica* (Fizička monadologija). Monadologija, u Leibnizovu duhu, primijenjena na fiziku.
- ◆ 1762. *Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Figuren* (Lažno cjepidlačenje četiriju silogističnih figura). Uvodi razliku razumske i umske spoznaje.
- ◆ 1763. *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes* (Jedini mogući argument za dokazivanje Božjega postojanja). Kritika ontološkoga dokaza Božje egzistencije.
- ◆ 1763. *Versuch, den Begriff der negativen Größen in die Weltweisheit einzuführen* (Pokušaj uvođenja pojma negativnih veličina u filozofiju). Radikalan prekid s racionalizmom. Inzistira na razlici logičkoga i realnoga.
- ◆ 1764. *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (Razmatranja o osjećaju lijepoga i uzvišenoga)
- ◆ 1764. *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral* (Ispitivanje jasnoće načela naravne teologije i morala). Nastavlja kritiku racionalizma. Tvrdi kako metafizika treba kako materijalne tako i formalne principe.
- ◆ 1766. *Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik* (Snovi jednoga vidovnjaka, pojašnjeni snovima metafizike). Povod za taj spis bila je popularnost švedskoga mistika Emanuela Swedenborga (1688-1772), koji je tvrdio da može komunicirati s dušama umrlih.
- ◆ 1769. *Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenstände im Raume* (O prvome razlogu razlikovanja predmeta u prostoru). Prihvaća Newtonov apsolutni prostor. Argumentira da lijeva i desna rukavica mogu imati isti opis, pa je za njihovo razlikovanje bitna relacija spram apsolutnoga prostora.
- ◆ 1770. *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis dissertatio* (Rasprava o formi i načelima osjetilnog i razumskog svijeta). Prijelomno djelo u kojemu uvodi idealitet prostora i vremena.

Kritička djela

- ◆ 1781. *Kritik der reinen Vernunft* (Kritika čistog uma). Kantovo glavno djelo posvećeno spoznajnoj teoriji; djelomično prerađeno izdanje izlazi god. 1787; no te su izmjene vrlo važne za Kantove konačne poglede na nake ključne probleme.

- ◆ 1783. *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik* (Prolegomena za svaku buduću metafiziku). Jednostavniji, popularniji prikaz njegova glavnog teorijsko-spoznajnog djela.
- ◆ 1784. *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* (Ideja jedne opće povijesti u svjetsko-povijesnome smislu). Kratak esej o filozofiji povijesti.
- ◆ 1784. *Was ist Aufklärung* (Što je prosvjetiteljstvo). U tome članku Kant tumači duh vremena u kojemu živi; prosvjećivanje uglavnome svodi na religijsko prosvjećivanje i toleranciju.
- ◆ 1785. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (Utemeljenje metafizike ćudoređa). U toj knjižici Kant objašnjava neke ključne pojmove i pretpostavke praktične filozofije kao što su dužnost, sloboda volje, autonomija i heteronomija.
- ◆ 1786. *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* (Metafizička načela prirodne znanosti). U duhu Newtonove fizike daje sustav filozofijskih pretpostavki egzaktnih znanosti.
- ◆ 1787. *Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen* (O jednome navodnome pravu na laž iz ljubavi prema ljudima). Kant odbacuje mogućnost da se laže sa svrhom spašavanja ljudskoga života.
- ◆ 1788. *Kritik der praktischen Vernunft* (Kritika praktičnog uma). Kantovo glavno djelo praktične filozofije u kojemu izvodi vrhovni moralni zakon odnosno kategorični imperativ i određuje još neke temeljne pretpostavke filozofije ćudoređa odnosno morala.
- ◆ 1790. *Kritik der Urteilskraft* (Kritika sile suđenja). U tome djelu Kant, pored rješavanja nekih preostalih ključnih pitanja transcendentalne filozofije, prikazuje svoju filozofiju lijepoga i umjetnosti; u drugome se dijelu bavi teleologijom, napose svrsihodnošću organskoga svijeta.
- ◆ 1793. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (Religija u granicama pukog uma). Glavno Kantovo djelo filozofije religije.
- ◆ 1793. *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis* (O popularnoj izreci: Možda je to ispravno u teoriji, ali ne valja u praksi). Na vrlo jednostavan i popularan način Kant odgovara na pitanja u svezi s njegovom praktičnom filozofijom.
- ◆ 1795. *Zum ewigen Frieden* (K vječnome miru). Političko-filozofijski traktat o međudržavnim odnosima i međunarodnoj organizaciji koja će jamčiti mir.
- ◆ 1797. *Die Metaphysik der Sitten* (Metafizika ćudoređa). Sadrži Kantov sustav filozofije ćudoređa koji se sastoji od dva glavna dijela: filozofija prava i države (prvi dio) i sustavna etika (drugi dio).
- ◆ 1798. *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (Antropologija u pragmatičnom pogledu). Ovim je djelom Kant postao utemeljitelj filozofijske discipline čiji je predmet cjelovit čovjek.
- ◆ 1798. *Der Streit der Fakultäten* (Svađa među fakultetima). Tema nije samo spor napose između teološkoga i filozofskoga fakulteta, nego govori i o ideji sveučilišta uopće.

KANTOV ŽIVOT

Immanuel Kant je rođen u nedjelju, 22. travnja 1724. u Königsbergu, kao četvrto dijete u obitelji sedlara. Roditelji su mu bili pobožni, pripadali su pokretu pijetizma, koji je u ono vrijeme u Königsbergu vodio Franz Albert Schultz (1692-1763). Na nagovor profesora Schultza - čije je molitvene sastanke (*Betstunden*) gospođa Kant pohađala zajedno sa svojom djecom - roditelji su ga dali u Collegium Fridericianum, gradsku gimnaziju, kojom je Schultz rukovodio kao ravnatelj od godine 1733. Ondje je Kant proveo gotovo osam godina (1732-1740). Cijeli je odgoj u toj školi bio prožet pijetizmom: učenici su odgajani u duhu neposredne, životne i djelatne pobožnosti, a jezgra cjelokupnog obrazovanja bila je usredotočena na dužnost, na učenje što je obveza u moralnom, religioznom i građanskom smislu te kako se ona ispunjava. Svaki se sat počinjao i završavao molitvom. Nastava je inače počinjala polusatnom propovijedi vrlo rano, između 5 i 6 sati ujutro. Inače je vrijeme od 7 do 8 ujutro uvijek bilo posvećeno čitanju Biblije ili katehizma. Nedjeljom je cijeli dan bio ispunjen vjerskim djelatnostima. Od drugih sadržaja najviše se učilo latinski. Kant je kasnije pisao vrlo dobrim latinskim stilom, a cijeli je život rado čitao latinsku književnost. Jedan od Kantovih školskih kolega iz toga vremena, David Ruhnken, postao je znamenit filolog na sveučilištu u Leidenu. Međutim, u toj školi nije se gotovo ništa učilo iz filozofije ili matematičkih znanosti.

Kant se godine 1740. upisao na sveučilište u Königsbergu (Albertina), u isto vrijeme kada je Friedrich II. (vladao 1740-1786) započeo svoju vladavinu. To je vrlo važno jer novi je pruski car promicao znanost i zagovarao prosvjetiteljstvo. Na Königsberškom sveučilištu djelovao je filozof Martin Knutzen (1714-1751), svestrano obrazovan u svim znanstvenim područjima. Knutzen je zapravo držao predavanja iz svih područja znanosti, od logike do etike, više matematike, fizike i retorike. Kant je išao na sva njegova predavanja, a uspostavljena je vrlo bliska suradnja.

Studij je okončao godine 1746. radom *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte* (Misli o istinskoj prosudbi živih sila). Do godine 1755. uglavnom je živio kao kućni učitelj. Te je godine, u mjesecu lipnju, doktorirao, naravno u Königsbergu, raspravom *De igne* (O vatri), a pravo držanja predavanja (*venia legendi* ili habilitaciju) stekao je u mjesecu rujnu iste godine raspravom *Principorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio* (Novo pojašnjenje prvi načela metafizičke spoznaje). Iduće godine u mjesecu travnju stekao je raspravom *Monadologia physica* (Fizička monadologija) i javnim disputom o njoj pravo na profesuru, ali ju je dobio tek nakon više godina. Sve do godine 1770. bio je privatni docent na sveučilištu. Te je godine dobio redovitu profesuru za logiku i metafiziku. Prigodom preuzimanja profesure održao je predavanje *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis* (O formi i načelima osjetilnoga i inteligibilnoga svijeta). Katedru logike i metafizike Kant je držao sve do svoje smrti 12. veljače 1804.

Nakon prihvaćanja docenture na sveučilištu Kantov život poprima crte krajnje redovitosti. Svaki je dio dana bio strogo podijeljen i prilagođen znanstvenom radu. Ustajao je oko 5 sati i radio do 7. Za to je vrijeme obično pripremao svoja predavanja. Zatim je od 7 do 9 držao predavanja, srijedom i subotom od 8 do 10. Dok je bio privatni docent ta su predavanja kadšto trajala do 10 ili 11 sati. Najvažniji radni dio dana bio je od 9 do 13 sati. U to su vrijeme nastajali najvažniji njegovi znanstveni radovi. U 13 sati je počinjao ručak. Obično je na ručak pozivao prijatelje i poznanike. Takvi su objedi trajali gotovo 3 sata, a katkad i duže. Raspravljalo se o svemu i svačemu, od književnosti, umjetnosti do politike i dnevnih događanja u Königsbergu. Ponajmanje je bilo riječi o znanosti jer je Kant rijetko pozivao na ručak znanstvenike ili svoje kolege.

Najčešće je pozivao jednostavne ljude, naročito trgovce i poslovne ljude. Iza ručka je Kant čitao do 7. Točno u 7 išao je u šetnju, obično sam. Nije naime volio da se razgovara za vrijeme šetnje. Građani su Königsberga mogli prema točnosti tih šetnji narediti svoje satove. Nakon šetnje opet je radio, uglavnom čitao novoizišla djela. Točno u 10 je išao spavati. Tako se krajnjom redovitošću odvijao njegov svakodnevni život, više od 40 godina.

Kantov se filozofijski i znanstveni rad dijeli na predkritičko i kritičko razdoblje. Od predkritičkih djela valja, osim gore navedenih, još spomenuti: *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* (Opća povijest prirode i teorija neba [1755]), u kojemu je pokušao na temelju materije i Newtonovih sila odbijanja i privlačenja objasniti nastanak svemira; *Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Figuren* (Lažno cjepidlačenje četiriju silogističnih figura [1762]); *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral* (Ispitivanje jasnoće načela naravne teologije i morala [1763]), u toj je raspravi odbacio u njegovo doba vrlo raširenu metodu u metafizici da se osnovni pojmovi na početku samo definiraju, ali ne izvode sustavno; *Versuch, den Begriff der negativen Größen in die Weltweisheit einzuführen* (Pokušaj uvođenja pojma negativnih veličina u filozofiju [1763]); *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes* (Jedini mogući argument za dokazivanje Božjega postojanja [1763]); *Träume eines Geistessehers, erläutert durch Träume der Metaphysik* (Snovi jednog vidovnjaka, pojašnjeni snovima metafizike [1766]), povod za taj spis bila je popularnost švedskoga mistika Emanuela Swedenborga (1688-1772), koji je tvrdio da može komunicirati s dušama umrlih; *Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenstände im Raume* (O prvome razlogu razlikovanja predmeta u prostoru [1769]), u kojemu raspravlja poznati spor između Leibniza, koji je smatrao da je prostor samo sveukupnost odnosa među stvarima, i Newtona, koji je zastupao postojanje apsolutnoga prostora koji obuhvaća sve stvari; Kant je podržao Newtonovo stajalište, ali bez dubljeg obrazloženja.

Na koji način je Hume utjecao na Kanta?

Postavlja se pitanje na koji je način Hume utjecao na Kanta. Izravno ili posredno? Je li Kant poznavao Humeova djela *Treatise* i *Essay*?

Humeov *Treatise* Kant sigurno nije čitao iz dva razloga:

- ◆ Nije znao engleski, a prije izlaska Kantove *Kritike čistog uma* nije bilo njemačkoga prijevoda. Jakobov prijevod toga Humeova djela izašao je tek god. 1790/91 (*Über die menschliche Natur*, übers. v. L. H. Jakob, 3 Bde, Halle 1790-91).
- ◆ Poopažajna analiza Kantovih izreka o Humeu pokazuje da nije poznavao *Treatise* jer krivo tumači Humeovo shvaćanje matematike.

Jedno je drugo djelo zapravo posredovalo Kantu Humeovo shvaćanje kauzaliteta. To je vrlo poznata i oštra kritika Humeove filozofije koju je objavio James Beattie (1735-1803) u djelu *Essays on truth* (1770). Njemački je prijevod objavljen na Uskrs god. 1772. Kant naime citira Beattiea dvaput u svojem djelu *Prolegomena*. Beattie opširno citira upravo ona mjesta iz Humeova djela *Treatise* koja dostatno posreduju uvid u glavne Humeove argumente glede pitanja kauzaliteta.

Humeov je *Essay* bio pristupačan Kantu tek godine 1775, dakle poslije poznatoga 'probuđenja'. Njemački prijevod prema prvome izdanju pripremio je J. G. Sulzer: *Philosophische Versuche über die menschliche Erkenntnis*, Hamburg/Leipzig 1775.

KANTOVO UČENJE O PERCEPCIJI

Kant izlaže svoju teoriju spoznajne funkcije čulnosti u prvom dijelu *Kritike čistog uma*, u *Transcendentalnoj estetici*. Taj dio ima dva glavna cilja:

- ◆ Dokazati sintetičku apriornu spoznaju prostornih i vremenskih formi vanjskog i unutrašnjeg iskustva, a koja se temelji na našim vlastitim opažajovima prostora i vremena.
- ◆ Dokazati da je transcendentalni idealizam – odnosno učenje da prostor i vrijeme nisu svojstva predmeta kakvi su po sebi, nego da su jedine forme u kojima se predmeti nama pojavljuju u iskustvu – nužni uvjet za apriornu spoznaju prostora i vremena.

Osnovni pojmovi iz Kantove teorije percepcije

U § 1 Kant daje niz definicija i objašnjenja svojih ključnih spoznajnih izraza. Prva najvažnija razlika je između čulnosti i razuma odnosno između čulne predstave i mišljenja:

- ◆ Čulnost (*Sinnlichkeit*).
Pomoću čulnosti dani su predmeti.
Samo nam čulnost daje opažajove.
- ◆ Razum (*Verstand*).
Razumom se misle predmeti.
Od razuma potječu pojmovi.

Za Leibniza je razlika između percepcije i razuma u konačnici bila puke logičke naravi i sastojala se u stupnju jasnoće, a pritom viši stupanj jasnoće uvijek pripada razumu. Locke jedini izvor spoznaje nalazi u neposrednim predstavama (*ideas*). One mogu potjecati ne samo od iz spoljašnjih čula, nego i od same djelatnosti razuma. Od velike je važnosti što Locke daje puni spoznajni dignitet osjetilnoj zamjedbi te time prvput u filozofskoj tradiciji daje jednu epistemološku teoriju iskustva u kojoj percepcija dobiva konstitutivnu ulogu. Međutim ujedno daje spoljašnjim predstavama, koje stječemo pomoću spoljašnjih čula, i unutrašnjim predstavama, koje nastaju našim promišljanjem, isti epistemički status. Kant naglašava bitnu spoznajnu razliku ili, kako on sam kaže, transcendentalnu razliku između čulne predstave i mišljenja. Dakle, bitna je razlika, ali u isto vrijeme njihov je spoznajni doprinos jednakovaljan odnosno oboje je nužno za konstituciju spoznaje.

U Kantovu naglašavanju razlike između čulnosti i razuma nisu dostatno objašnjeni sami ti termini niti njihova veza. Ipak dobivamo kakvu-takvu definiciju čulnosti:

- ◆ Čulnost je sposobnost (receptivitet) stjecanja predodžbi na način da nas predmeti aficiraju.

U toj se definiciji na neki način pretpostavlja kauzalna teorija spoznaje. Pretpostavlja se naime da nešto izvan nas ili u nama samima aficira odnosno kauzalno djeluje na naša čula te da mi na temelju toga dobivamo predodžbe odnosno da su učinak tog aficiranja naših čula naše predodžbe.

Što se tiče veze čulnosti i razuma, Kant naglašava upućenost mišljenja na čulnost:

- ◆ Svako se mišljenje, izravno ili neizravno, u konačnici odnosi na opažajove, a time na čulnost, jer nam predmeti nisu dani ni na kakav drugi način, osim osjetilnom zamjedbom.

U dosadašnjim je objašnjenjima rabljen izraz 'opažaj' (intuicija), pa je potrebno dati i njegovu jasniju odredbu.

- ◆ Opažaj (*Anschauung*) je jedan od načina kako se naša spoznaja odnosi na predmete. Mora ispunjavati sljedeća tri uvjeta:

- Odnosi se neposredno na predmete.

- Nastaje samo ako nam je dan predmet.

- Moguć je samo ako predmet na određen nači aficira naš duh (*Gemüt*).

To je odredba opažaja u najširem smislu. Da bi se razlikovao empirijski i čisti opažaj potrebno je objasniti što je osjet:

- ◆ Osjet (*Empfindung*) je djelovanje predmeta na sposobnost predočavanja, pod uvjetom da nas predmet aficira.

Ako se dakle opažaj odnosi na predmet pomoću osjeta, onda je empirijski.

- ◆ Pojava (*Erscheinung*) je neodređeni predmet empirijskoga opažaja.

U samoj pojavi Kant pravi sljedeću razliku:

- ◆ Sadržaj (*Materie*) je ono u pojavi što odgovara osjetu. Uvijek je dan *a posteriori*.

- ◆ Forma (*Form*) je ono što omogućuje da raznolikost (*das Mannigfaltige*) pojave bude uređena u određenim odnosima. Uvijek je dana *a priori*.

Ako se u opažaju ne nalazi ništa što pripada osjetu, onda je riječ o čistom opažaju. Čisti opažaj ima svoju formu koja je kao takva čista forma čulnih opažajova, kako čulnost daje samo opažajove, to je ujedno čista forma čulnosti (*reine Form der Sinnlichkeit*). Dana je *a priori*, a u njoj se predočuje sve raznoliko pojava u određenim odnosima. Kant očito drži važnim naglasiti da je čista forma čulnosti "također sama čisti opažaj" (*auch selbst reine Anschauung* B 35). To znači da su svi apriorni principi percepcije intuitivni.

Kant također daje napomene o načinu kako će postupiti u *Transcendentalnoj estetici*, koju shvaća kao znanost o svim apriornim principima čulnosti, a razlikuje je od *Transcendentalne logike*, koju određuje kao znanost o principima čistoga mišljenja. Kaže kako će se njegov postupak sastojati od dva koraka:

- ◆ Prvo će izolirati čulnost tako što će ukloniti sve što razum pritom pomišlja svojim pojmovima. Ostat će samo empirijski opažaj.
- ◆ Potom će od empirijskoga opažaja odvojiti sve što pripada osjetu. Ostat će samo čisti opažaj i puka forma pojava.

Metafizičko i transcendentalno tumačenje prostora i vremena

U prvom izdanju *Kritike čistog uma* Kant je dao samo metafizičko tumačenje prostora i vremena. U drugom izdanju dodao je odnosno – jer neki su elementi bili već sadržani i u prvom izdanju – doradio transcendentalno tumačenje tih pojmova. Tako sada imamo kako u slučaju prostora i vremena tako i u slučaju kategorija dvostruki prikaz, prvo metafizički te potom transcendentalni. Uz preradu transcendentalne dedukcije kategorija i novu verziju paralogizama to su glavne preinake u temeljnom tekstu. Očito je da su te preinake, između ostaloga, vezane za jače naglašavanje razlike između metafizičkoga i transcendentalnoga. Budući da se za apriorne pojmove ne mogu dati definicije, Kant način njihova izvođenja naziva tumačenje (*Erörterung, expositio* B 756). Analogni prikaz čistih opažajova i čistih razumskih pojmova još je očitiji ako je točno da je 'tumačenje' prostora i vremena isto što i 'dedukcija' kategorija. Ne samo po načinu izvođenja, nego i po načinu kako se Kant sam poziva na 'tumačenje' prostora i vremena

jaso je da su ta dva postupka istovjetna. Tako kasnije govori o transcendentalnoj dedukciji prostora i vremena (B 119-121; također *Prolegomena* § 12).

No kakva je razlika između metafizičkoga i transcendentalnog tumačenja odnosno dedukcije? Kantovo vlastito objašnjenje metafizičkoga tumačenja glasi ovako (B 38):

»*Ich verstehe aber unter Erörterung (expositio) die deutliche (wenn gleich nicht ausführliche) Vorstellung dessen, was zu einem Begriffe gehört; metaphysisch aber ist die Erörterung, wenn sie dasjenige enthält, was den Begriff als a priori gegeben darstellt.*«

»No pod tumačenjem (*expositio*) razumijem jasnu (iako ne opširnu) predodžbu onoga što pripada nekome pojmu, a tumačenje je metafizičko, ako sadrži ono što pojam prikazuje kao dan *a priori*.«

A transcendentalnoga tumačenja ovako (B 40):

»*Ich verstehe unter einer transzendentalen Erörterung die Erklärung eines Begriffs als eines Princips, woraus die Möglichkeit anderer synthetischer Erkenntnisse a priori eingesehen werden kann.*«

»Pod transcendentalnim tumačenjem razumijem objašnjenje pojma kao načela iz kojega se može uvidjeti mogućnost drugih sintetičkih spoznaja *a priori*.«

Na temelju toga možemo utvrditi bitnu razliku:

- ♦ Metafizičko tumačenje dokazuje čistu apriornost nekoga pojma.
- ♦ Transcendentalno tumačenje dokazuje kako neki apriorni pojam omogućuje neke druge apriorne sintetične spoznaje.

No u kakvu su odnosu ta dva tumačenja međusobno? Na početku *Transcendentalnoga tumačenja pojma prostora* (B 40) Kant očito pretpostavlja da transcendentalno tumačenje počiva na dvama uvjetima:

Prvo, potrebno je pokazati da iz danoga pojma zaista proizlaze apriorne sintetične spoznaje.

Drugo, potrebno je pokazati da je to moguće samo »pod pretpostavkom da se dade jedan način objašnjenja toga pojma« (»*nur unter der Voraussetzung einer gegebenen Erklärungsart dieses Begriffs*«).

Prvi je uvjet posvema jasan: transcendentalnim tumačenjem dokazuje se da su prostor i vrijeme konstitutivni za predmetnu spoznaju. Sporna je dakako neprijeporna interpretacija drugog uvjeta. Odnosi li se na cjelinu metafizičkoga tumačenja ili na danu pretpostavku koja slijedi nakon drugoga pitanja u transcendentalnom tumačenju? Bez obzira za koju se interpretaciju odlučimo bitno je da obje interpretacije imaju nešto zajedničko. Metafizičko tumačenje stavlja u prvi plan dokaz apriorne opažajnosti, ali svugdje implicira shvaćanje da se prostor i vrijeme pretpostavljaju kao svojstva subjekta. Upravo taj implicitni aspekt postaje eksplicitan u odgovoru na drugo pitanje u transcendentalnom tumačenju.

Svakako je nedvojbeno da transcendentalno tumačenje treba objasniti kako se neki pojmovi dobiveni metafizičkim tumačenjem mogu primijeniti za stjecanje valjanih spoznaja. Metafizičko je tumačenje pritom u svakome slučaju nuždan uvjet za transcendentalno tumačenje. Inače je razlika između metafizičkoga i transcendentalnoga postupka isto tako važna i jednako vrijedi kasnije za dedukciju kategorija.

A) Metafizičko tumačenje prostora i vremena

Kant navodi četiri argumenta kojima dokazuje da su prostor i vrijeme apriorne forme opažanja, tj. principi koji su temelj svih naših čulnih zamjedbi. Može se reći kako prva

dva argumenta (prvi više na negativan, a drugi pozitivan način) potvrđuju da su prostor i vrijeme nužne apriorne predodžbe te da su ti argumenti ponajprije usmjereni protiv empirističkoga stava. Druga dva argumenta (također negativan i pozitivan) iznose dokaze da su prostor i vrijeme opažajovi odnosno intuicije te time odbacuje tezu racionalista da su prostor i vrijeme intelektualni pojmovi.

	PROSTOR B 37-40	VRIJEME B 46-48
neempirijski karakter	1. Prostor nije empirijski pojam [<i>kein empirischer Begriff</i>] koji se apstrahira iz spoljašnjih iskustava.	1. Vrijeme nije empirijski pojam [<i>kein empirischer Begriff</i>] koji se apstrahira iz iskustva.
apriorna nužnost	2. Prostor je nužna predstava <i>a priori</i> [<i>eine notwendige Vorstellung a priori</i>] koja leži u temelju svih spoljašnjih opažajova.	2. Vrijeme je nužna predstava [<i>eine notwendige Vorstellung</i>] koja leži u temelju svih opažajova. Vrijeme je dakle dano <i>a priori</i> [<i>a priori gegeben</i>].
[Ovo obja š njenje vremena Kant je o č ito zaboravio prenijeti u transcendentalno tuma č enje !]		3. Iz apriorne nužnosti vremena slijedi mogućnost apodiktičkih načela o vre-menskim odnosima.
čisti opažaj	3. Prostor nije diskurzivni, opći pojam, nego čista forma opažanja [<i>eine reine Anschauung</i>]. Različita vremena dijelovi su jednoga vremena. (Prostor je dakle pojedinačna predstava.)	4. Vrijeme nije diskurzivni, opći pojam, nego čista forma osjetilnoga opažanja [<i>eine reine Form der sinnlichen Anschauung</i>]. Različita vremena dijelovi su jednoga vremena. (Vrijeme je dakle pojedinačna predstava.)
beskonačna djeljivost	4. Prostor se predočuje kao beskonačna dana veličina [<i>eine unendliche gegebene Größe</i>].	5. Beskonačnost vremena [<i>die Unendlichkeit der Zeit</i>] znači da je svaka određena veličina vremena moguća samo ograničavanjem [<i>nur durch Einschränkungen</i>]

jednoga   jedinog
vremena.

- ◆ Nisu empirijski apstrahirana svojstva spoljašnjih predmeta.

Prostor nije svojstvo spoljašnjih predmeta koje mi apstrahiramo iz vanjskoga iskustva jer svaki spoljašnji predmet već pretpostavlja prostor. Da bi se naši osjeti uopće odnosili na nešto izvan nas mora već biti pretpostavljena predstava prostora. Kant iz toga zaključuje da vanjsko iskustvo moguće tek na temelju mišljene predodžbe prostora (*gedachte Vorstellung* B 38). U izvođenju se dokazuje da predodžba ne potječe izvan subjekta, niti u empirijskome smislu niti u smislu svojstava spoljašnjih predmeta, dokazuje se dakle *via negationis* da ta predstava potječe iz samoga subjekta, što je napose vidljivo u transcendentnom tumačenju.

Vrijeme se ne izvodi iz iskustva jer istodobnost i slijed (*Zugleichsein und Aufeinanderfolgen* B 46) ne bi bili u zamjedbi kada se zamjedba ne bi temeljila na apriornoj predodžbi vremena. Samo pod tom pretpostavkom možemo si predočiti da je nešto istodobno (isto vrijeme) ili u slijedu (različita vremena). U izvođenju vremena Kant odlučnije naglašuje apriornost predodžbe vremena iako je argument o subjektivnome porijeklu izostavljen, ali je pretpostavljen u cjelini argumentacije.

- ◆ Nužne apriorne predodžbe.

Prostor je nužna apriorna predstava na kojoj se temelje svi spoljašnji opažajovi. Kant to obrazlaže ključnom pretpostavkom da si ne možemo predočiti kako nema prostora, ali da si možemo zamisliti prostor u kojemu se ne nalaze nikakvi predmeti. Iz toga zaključuje da je prostor uvjet mogućnosti pojava, tj. predmeta čulne predstave.

Vrijeme je nužna apriorna predstava, a Kant to dokazuje istim argumentom kao u slučaju prostora. Naime nije moguće dokinuti vrijeme u odnosu na pojave, ali je moguće ukloniti pojave iz vremena (odnosno zamisliti vrijeme bez pojava). Dakler stvarnost pojava moguća je samo u vremenu.

- ◆ Nisu diskurzivni pojmovi, nego su opažajovi.

Prostor nije diskurzivan pojam o odnosima stvari uopće, nego je čisti opažaj. Budući da je opažaj pojedinačna predstava, prostorni opažaj je samo jedan jedini. Kant iz toga zaključuje – bez obzira na nedovoljnu obrazloženost zaključka – da je i prostor jedan jedini. Kada se govori o različitim prostorima, misle se dijelove toga jednog prostora, a ta raznolikost počiva na mogućnosti njegova ograničenja (*Einschränkungen* B 39).

Vrijeme dokazuje na isti način, osim što podsjeća na definiciju opažaja, naime da je on predstava koja je dana na temelju jednoga jedinog predmeta (B 47). Tu je očitija slabost Kantova argumenta. Čak ako bi bilo točno da je pojedinačna predstava ili osjetilna zamjedba numerički jedna, iz toga se nipošto ne može zaključivati da se time mora pretpostaviti da je ono što aficira čula numerički jedno. To bismo mogli označiti kao pogrešnu pretpostavku individuacije.

- ◆ Beskonačna djeljivost.

Prostor se predočuje kao beskonačna dana veličina. Kant pritom još podsjeća zašto prostor nije pojam. Naime pojam je zajedničko obilježje beskonačnom mnoštvu predodžbi. Zato se može reći kako pojam sadrži pod sobom (*unter sich*) sve te moguće predodžbe. No nije moguće pomisliti da ijedan pojam u sebi (*in sich*) sadrži beskonačno puno predodžbi. Ali upravo se za prostor smatra da u

sebi sadrži sve svoje dijelove. Prostor je djeljiv u beskonačno, a svi ti dijelovi sadržani su u jednome prostoru. U ovome je argumentu posebno vidljivo kako Kant u tretiranju prostora pretpostavlja Newtonov apsolutni prostor koji obuhvaća sve pojave poput nekoga obuhvatila.

Vremenu se također pripisuje beskonačnost. No u argumentu o beskonačnosti vremena puno je više očito da Kant pod beskonačnošću podrazumijeva beskonačnu djeljivost. To znači da se vrijeme (kao i prostor) smatra neprekinutom veličinom, a beskonačnost se odnosi samo na potencijalnu beskonačnu djeljivost.

B) Transcendentalno tumačenje prostora i vremena

Razlog različitoga prikaza transcendentalnoga tumačenja prostora i transcendentalnoga tumačenja vremena leži u Kantovoj nedosljednoj, štoviše nemarnoj preradi drugog izdanja *Kritike čistog uma*. Međutim, ipak taj različit prikaz nipošto ne znači bilo kakvu principijelnu razliku. Usporednost metafizičkoga i transcendentalnoga postupka kako prostora tako vremena posve je podudarna u metodičkome smislu.

1. Prostor

Prvi odlomak objašnjava narav transcendentalnoga tumačenja. Spominju se gore navedena dva uvjeta.

Prema Kantovu mišljenju geometrija je znanost koja određuje svojstva prostora sintetički i *a priori*, tj. u vidu apriornih sintetičkih sudova. To je dakle, u skladu s petim dijelom *Uvoda B*, spoznajna činjenica čiju mogućnost mora obrazložiti transcendentalna filozofija. Prema tomu postavljaju se dva bitna pitanja za ttranscendentalno tumačenje prostora, a ta su dva pitanja očito sukladna dvama gore spomenutim uvjetima:

- ◆ Prvo pitanje: Kakva mora biti predstava prostora da bi apriorna sintetička spoznaja geometrijskih tvrdnji bila moguća (B 40)? Ta predstava mora biti
  - intuitivna (= opažaj)
  - apriorna (= neempirijska)
  - subjektivna (= u nama [*in uns*]).

Naime geometrijske tvrdnje koje proizlaze iz takve predodžbe prostora moraju biti apodiktičke, tj. znanje o njima u našoj svijesti mora biti povezano s nužnošću. Tematiziranje spoznajne svijesti odnosno porijekla predodžbe prostora u samome spoznajmom subjektu nije u metafizičkom tumačenju došlo dovoljno do izražaja kao jedna od ključnih točki, ali je očito pretpostavljeno u svakoj pojedinoj točki. Kao primjer geometrijskih načela Kant navodi tvrdnju "Prostor ima samo tri dimenzije". To je dakako jedna tvrdnja svojstvena euklidskoj geometriji. Misli li Kant time da je samo euklidska geometrija valjana? Vjerojatno, iako je u svojem prvom tiskanom djelu dopustio mogućnost neeuklidskih geometrija (*Von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte* § 9-11)! Međutim, što je zapravo cilj transcendentalnoga tumačenja prostora? Cilj je dokazati da prostor izveden metafizičkim tumačenjem omogućuje određene druge apriorne spoznaje. U Kantovu se obranu može reći kako njegova teorija prostora (= metafizičko tumačenje prostora) opravdava euklidsku geometriju. No time nije isključeno da ona može opravdavati i druge, neeuklidske geometrije. Ono što Kant *de facto* čini u transcendentalnoj dedukciji prostora pozivanjem na euklidsku geometriju jest dokazivanje da je njegova metafizička dedukcija prostora kompatibilna s euklidskom geometrijom. Nije opravdana tvrdnja da time ujedno isključuje druge moguće geometrije. Kant doduše spominje trodimenzionalnost, ali ona nije ključna u

njegovu argumentu. Njegov se prostor može isto tako shvatiti kao prostornost uopće, kao protežnost, kao mogućnost postojanja stvari jedna pored druge ili kao uvjet supostojanja spoljašnjih objekata.

- ◆ Drugo pitanje: Kako se može u duši nalaziti (*dem Gemüte beiwohnen* B 41) spoljašnji opažaj koji je aprioran u odnosu na vanjske objekte i koji ih određuje na aprioran način?

Odgovor glasi da taj spoljašnji opažaj mora biti formalno svojstvo spoznajnoga subjekta i to takvo svojstvo koje omogućuje – kao forma vanjskoga čula – da spoljašnji objekti mogu aficirati spoznajni subjekt te da tim aficiranjem nastaje opažanje, tj. neposredno predočavanje spoljašnjih objekata kao nečega u prostoru. Srž toga odgovora dokazana je *via negationis* u metafizičkom tumačenju te ujedno čini drugu pretpostavku transcendentalnoga tumačenja – uz prvu koja pokazuje kako iz apriornosti prostora slijede apriorni principi geometrije.

2. Vrijeme

Transcendentalno tumačenje vremena sastoji se od dva dijela, a tematiziraju višemanje samo one probleme koji su vezani uz prvo pitanje transcendentalnoga tumačenja prostora.

- ◆ Prvi dio, na koji upoopažajava sam Kant, ostao je kao treća točka *Metafizičkoga tumačenja*.

Na apriornoj nužnosti vremena počiva mogućnost apodiktičkih principa, dakle apriornih sintetičkih sudova, koji izražavaju vremenske odnose. Vrijeme ima samo jednu dimenziju što znači da različita vremena nisu istodobno nego u slijedu. Kant samo još naglašava kako apodiktički principi ne mogu zbog stroge općenitosti i apodiktičke izvjesnosti potjecati iz iskustva.

- ◆ Drugi dio dodan je kao nadopuna drugom izdanju.

U tome dodatku navodi dva temeljna pojma u proučavanju prirode, promjenu i gibanje. Ti su naime pojmovi mogući samo na osnovi predodžbe vremena. Npr. kada vrijeme ne bi bilo apriorni unutrašnji opažaj odnosno intuicija, mogućnost promjene, tj. povezivanje kontradiktornih pojmova u jednome te istom objektu, ne bi bila shvatljiva. Očito je da su kontradiktorne odredbe u jednome te istom objektu moguće samo u vremenskom slijedu. Kant iz toga zaključuje kako njegovo shvaćanje vremena objašnjava mogućnost mnogih apriornih sintetičnih spoznaja odnosno njegovo metafizičko tumačenje vremena dobiva zadovoljavajuću potvrdu u transcendentalnom tumačenju vremena koje objašnjava primjenu pojma vremena, tj. kako iz metafizičkog objašnjenja slijede druge apriorne spoznaje.

Ovo transcendentalno tumačenje vremena valja usporediti s podjelom apriornih sudova na 'čisto apriorne' (= bez primjese iskustvenoga) i 'samo apriorne' (= uz primjesu iskustvenoga) u uvodu za drugo izdanje (B 3). Ondje naime navodi primjer za tvrdnju "Svaka promjena ima uzrok" kao 'samo apriornu' spoznaju jer pojam se promjene može izvesti samo iz iskustva. Kant u tomu kontekstu još ne objašnjava – to je naime moguće tek nakon provedene transcendentalne dedukcije kategorija – da bi 'čisto apriorna' spoznaja glasila "Svaki učinak ima uzrok", a tek primjenom čistih apriornih spoznaja na iskustvo polučuju se 'samo apriorne' spoznaje. To svakako potvrđuje Kantovo dosljedno shvaćanje transcendentalnoga postupka kao primjene metafizičkih (odnosno čisto apriornih) spoznaja na iskustvo. Primjenom čisto apriornoga principa vremena na iskustveni sadržaj pokazuje se da iz apriornoga principa vremena proizlazi apriorni princip promjene koji kao apriorni sintetički princip omogućuje

istraživanje prirode. Upravo ta primjena jest cilj transcendentalnoga tumačenja, kako to Kant sam objašnjava u B 40.

Empirijski realitet i transcendentelni idealitet prostora i vremena

Nakon metafizičkoga i transcendentalnoga tumačenja Kant izvodi zaključke koji su od dalekosežne važnosti za njegovu filozofiju. Ti zaključci do izvjesne mjere sažimlju argumentaciju obaju tumačenja te karakteriziraju status prostora i vremena. Time su pripremljene neke osnove za Kantov osebujni idealizam. Kant naime čvrsto misli da je već u transcendentальноj estetici dostatno obrazložio nužnost svojega transcendentalnog idealizma.

Dva su zaključka zajednička za prostor i vrijeme:

PROSTOR

- a) Prostor nije neko svojstvo na samome predmetu koje ostaje nakon što se apstrahira od svih subjektivnih uvjeta opažanja.
- b) Prostor je forma pojava vanjskog čula, tj. subjektivni uvjet čulnosti. Budući da receptivitet subjekta da bude aficiran od objekata nužno prethodi svakom opažanju, shvatljivo je da forma pojava mora prethoditi svim stvarnim percepcijama.

VRIJEME

- a) Vrijeme nije nešto što postoji za sebe ili kao objektivna odredba samih stvari koja ostaje nakon što se apstrahira od svih subjektivnih uvjeta opažanja. Vrijeme je subjektivni uvjet.
- b) Vrijeme je forma unutrašnjeg čula, tj. opažanja nas samih i našega unutrašnjega stanja. Budući da se dade prikazati kao beskonačna crta, što je moguće samo spoljašnjim opažajom, ta analogija dovoljno dokazuje da je vrijeme također opažaj.

Za vrijeme Kant daje još jedan poseban zaključak:

- c) Vrijeme je formalni uvjet *a priori* svih pojava uopće, kako spoljašnjih tako unutrašnjih.

Obrazloženje toga dodatnog zaključka o prioritetu vremena naspram prostora glasi ovako: Budući da sve predodžbe, kao određenja duše (*als Bestimmungen des Gemüts* B 50), pripadaju unutrašnjem stanju, a to stanje spada pod formalne uvjete unutrašnjega opažaja odnosno vremena, jasno je kako je vrijeme uvjet svih pojava uopće. To znači da vrijeme kao unutrašnje osjetilo obuhvaća ujedno sve predmeta kako vanjskog tako unutrašnjeg čula. Problem vremena ima svakako puno važniju ulogu u Kantovoj filozofiji nego prostor, primjerice u dedukciji kategorija i shematizmu. U ranijoj *Diss.* § 15, Corollarium (= AA II 405-406) Kant već uviđa tu važnost vremena, pa između ostaloga pokazuje kako bez vremenskoga opažaja nije moguće shvatiti ni temeljno logičko načelo proturječnosti (*de eodem subiecto eodem tempore praedicans A et non A*). Nije jasno zašto Kant ne spominje, analogno geometriji, aritmetiku kao matematičku disciplinu koja bi nekako odgovarala vremenskom opažaju. Brojanje se naime može shvatiti kao apriorna sukcesivnost u vremenu. Razlog je vjerojatno uloga vremena i broja u transcendentálnom shematizmu. Ta uloga pokazuje da bi bilo puno teže na prikazati funkciju broja u spoznaji na pojmovnoj razini transcendentálne estetike.

Nakon tih zaključaka Kant limitira upotrebu predikata 'prostor' i 'vrijeme' samo na stvari ukoliko su pojave, tj. predmeti čulnosti:

Načelo "Sve su stvari jedna pored druge u prostoru" vrijedi samo uz ograničenje da se stvari shvaćaju kao predmeti našeg osjetilnog opažanja odnosno kao pojave. Ako dodamo to ograničenje ("Sve su stvari, kao vanjske pojave, jedna pored druge u prostoru"), načelo vrijedi općenito i bezuvjetno.

Načelo "Sve su stvari u vremenu" vrijedi samo uz dodavanje uvjeta valjanosti. S tim uvjetom načelo glasi: "Sve su stvari kao pojave (kao predmeti osjetilnoga opažanja) u vremenu". Time to načelo stječe objektivnu ispravnost i apriornu općenitost.

Iz toga proizlazi vrlo važna tvrdnja za prostor i vrijeme. Naime tim se formama čulnosti pripisuje **empirijski realitet** odnosno objektivna valjanost u odnosu na sve moguće iskustvo (dakle u odnosu na pojave), a u isto vrijeme **transcendentalni idealitet** u odnosu na sve ono što nadilazi mogućnosti iskustva (dakle u odnosu na stvari po sebi). Dakle prostor i vrijeme imaju objektivnu valjanost za sve pojave. Ali kao subjektivni uvjeti opažanja nisu ništa izvan spoznajnoga subjekta. Transcendentalni idealitet znači određeni spoznajni status i Kant ga suprotstavlja apsolutnom (B 52) i objektivnom (B 70) realitetu prostora i vremena.

Na koncu odlomaka o prostoru Kant kaže kako su spoljašnji predmeti puke predodžbe naše čulnosti, čiji korelat, stvar po sebi, ne možemo spoznati pomoću formalnoga opažanja vremena. Takve tvrdnje svakako ističu u prvome redu Kantovu tezu fenomenalizma, naime da mi spoznajemo samo pojave. Međutim valja obratiti poopažajnost da on kaže 'puke predodžbe naše čulnosti' (*bloße Vorstellungen unserer Sinnlichkeit* B 45). Kada bi tvrdio kako su spoljašnji predmeti 'samo naše osjetilne predodžbe', tada bismo imali fenomenalizam Berkeleyeva tipa. Kant naime hoće naglasiti kako je ono što znamo o spoljašnjim predmetima dostupno samo u obliku perceptivnih opažanja ili intuicija.

Transcendentalni idealizam

U posljednjem paragrafu *Transcendentalne estetike* (§ 8. "Opće primjedbe uz transcendentalnu estetiku") Kant daje objašnjenja koja određuju definitivnu narav njegove filozofije, napose u drugome dijelu koji je potpuno pridodan u drugom izdanju. Većina misli zapravo su vrlo korisna produbljivanja prethodnih argumenata.

Važno je, između ostaloga, razgraničenje spram Leibniz-Wolffove filozofije. Prema toj filozofiji čulnost je samo nejasna predstava nečega, za razliku od pojmovne spoznaje koja može biti jasna. Ta je razlika samo logičke naravi i ne zadovoljava u spoznajnome smislu. Tomu nasuprot Kant naglašava da je njegovo razlikovanje čulnosti od intelektualnoga transcendentalno (B 61-62). To znači da je sama ta razlika konstitutivna za spoznaju odnosno da je sastavni dio svake spoznaje. Prema Leibnizu jedna te ista spoznaja prvo je nejasna zato što je osjetilna i epistemički zapravo još ne zadovoljava. Treba naime postati intelektualna te time steći mogućnost da bude do određenoga stupnja jasna, pa će zadovoljiti ideal primjerene spoznaje. Takva teorija spoznaje uopće ne objašnjava kakva je uloga čulnosti u nastanku spoznaje. Kantova teorija percepcije obrazlaže što je doprinos osjetilne zamjedbi konstituciji naše spoznaje, a što pojmovnoga mišljenja.

Kantova tvrdnja kako čulnim iskustvom spoznajemo samo ono što nastaje aficiranjem naših čula, tj. da spoznajemo samo pojave, kompatibilno je s Lockeovim stavom da mi spoznajemo samo *ideas*. Kant u § 8 spominje jednu razliku – a pritom naglašava da je to samo empirijska razlika (B 62) – između spoznaja koje predmet

predočuju kakav je po sebi i spoznaja koje predmet predočuju kakav je samo kao pojava. Kao primjer navodi dugu koja je prema tome kako je vidi obični motritelj puka pojava, ali fizičar zna što je ta pojava po sebi jer zna u kakvu položaju moraju biti vodene kapljice da nastane pojava duge. Dakako, za Kanta je i jedno i drugo samo pojava u širem epistemičkom smislu. Ta razlika podsjeća na Lockeovu razliku između nominalne i realne biti (usp. *Essay* 3.6). Kada neuk čovjek promatra dugu, možda će ispravno primijeniti ime za tu pojavu, spoznat će dakle nominalnu bit. Istodobno će mu vjerojatno ostati nepoznata realna bit. Na drugoj strani, fizičar će znati kako nastaju dugine boje, pa će stoga znati njezinu realnu bit. Štoviše, za njega će se nominalna i realna bit podudarati. Ovdje postoji izvjesna podudarnost između Kanta i Locke. Međutim, Locke shvaća pod biti samo složenu, apstraktnu ideju uz koju se veže neko ime, a pritom je nominalna bit samo ime za neku složenu ideju, dok je realna bit ustroj osjetljivo nezamjetljivih dijelova. No kako je ovo posljednje samo pretpostavka koja ne može biti potvrđena izravnim percipiranjem nezamjetljivih korpuskula, što i sam Locke priznaje, njegov spoznajna teorija poprma elemente nominalnog idealizma. Ipak, unatoč izvjesnoj bliskosti, Kant i Locke izvode oprečne zaključke. Pretpostavka da percipiramo samo pojave, samo ono što je mogući predmet naše čulnosti, ima za Kanta posljedicu da su pojave samo idealitet, a zbog njihove konstitutivnosti za svako moguće iskustvo, taj je idealitet transcendentalan. Tomu nasuprot, Locke misli kako njegove pretpostavke dostaju za opravdavanje empirijskoga realiteta predmeta percepcije. Kant je oprezniji i pojašnjava da je opravdano govoriti o empirijskom realitetu naših spoznaja samo u odnosu na moguće iskustvo.

Teškoće oko njegovih ključnih termina idealiteta i pojave ponukla su Kanta da u dodatku drugom izdanju malo jasnije odredi te pojmove. Tako je dodatno izložio kako pod idealitetom prije svega shvaća činjenicu da opažaj ne sadrži ništa supstancijalno, nego samo puke odnose (*bloße Verhältnisse* B 66). Ključni je argument potom tvrdnja da se spoznajom pukih odnosa ne spoznaje stvar kakva je po sebi, a to je upravo osnova transcendentalnog idealiteta. Isto tako dodao je jasniju odredbu razlike između pojave (*Erscheinung*) i pričina (*Schein*), što je korisna anticipacija važne razlike za *Transcendentalnu dijalektiku*. Slično tomu napomene o naravnoj (odnosno racionalnoj) teologiji anticipiraju teme *Transcendentalne dijalektike*. Srž tih napomena sukladan je Kantovim epistemološkim zaključcima iz *Transcendentalne estetike*: Oni koji tvrde da su prostor i vrijeme apriorni uvjeti egzistencije, te ih označuju kao stvari o sebi, u dokazima Božje egzistencije zahtijevaju od nas da isključimo prostor i vrijeme u Božjoj egzistenciji iako su prostor i vrijeme nužni uvjeti svake egzistencije. Tim napomenama dodaje i quasi-pozitivan stav glede Božje egzistencije time što Bogu pripisuje intelektualno opažanje koje je neovisno o osjetilnoj zamjedbi (*intuitus originarius*), dok je čovjekova intuicija vezana uz čulnost (*intuitus derivativus*). Od interesa za suvremenu naturalističku epistemologiju mogla bi biti tvrdnja da prostor i vrijeme nisu vezani samo za čovjekovu čulnost (B 72), što bi se s pravom moglo tumačiti da i neke životinje posjeduju prostorni i vremenski opažaj.

U *Zaključku transcendentalne estetike* Kant sažimlje svoju teoriju percepcije, kao neophodnoga dijela svoje teorije spoznaje:

- ◆ Čisti apriorni opažajovi prostora i vremena daju nam prije svakog iskustva onaj sadržaj koji je nuždan da bismo u apriornom sudu izašli izvan danoga pojma odnosno da bismo polučili apriorni sintetički sud.
- ◆ Takav opažaj odgovara danome pojmu, aprioran je u odnosu na nj te se s njime sintetički povezuje.

- ◆ Sudovi koji počivaju na tim pretpostavkama odnose se samo na predmete čula (= pojave), a to znači da vrijede samo za objekte mogućeg iskustva.

U samome *Zaključku* Kant svoje stajalište ne označuje kao transcendentelni idealizam iako svi dosadašnji zaključci, kao i ovaj posljednji sažetak, karakteriziraju upravo tu poziciju. Svoj temeljni filozofski stav označuje kao transcendentelni idealizam puno kasnije, u trenutku kada mu je učenje o percepciji potrebno da bi riješio problem antinomija ("Transcendentelni idealizam kao ključ za rješenje kozmologijske dijalektike" B 518-525). Dodaje kako ga kadšto nazivlje formalnim idealizmom, za razliku od Berkeleyeva materijalnog idealizma.

Tumačenje naravi transcendentalnog idealizma sporno je u najnovijim raspravama o Kantovoj filozofiji. Pritom je, dakako, ključna interpretacija što Kant zapravo misli pod razlikom pojava i stvari o sebi.

- ◆ Gerold Prauss i Henry Allison pripisuju Kantu dvoznačnost termina 'predmet'. Jedno značenje uključuje nužne uvjete za spoznaju pojava i stvari o sebi kao predmeta spoznaje, a drugo izostavlja te uvjete, bez ontoloških posljedica.
- ◆ Paul Guyer niječe da su stvari o sebi, a ne samo njihovi pojmovi, prostorni i vremenski, te da su prostorna i vremenska svojstva samo svojstva naših predodžbi o stvarima.

Kantov tekst podržava i jedno i drugo tumačenje. Ovo drugo tumačenje, iako nije jedino primjereno Kantovoj argumentaciji, svakako bolje odgovara Kantovoj intenciji u rješavanju napose treće antinomije i više podržava njegovu teoriju slobodne volje.

OSNOVNI OBLICI MIŠLJENJA

Svaka spoznaja potječe iz dvaju osnovnih spoznajnih izvora: iz čulnosti i razuma. Našom osjetilnošću, iz spoljašnjim i unutrašnjim osjetilom, dani su nam predmeti u vidu opažajova, dakako uvijek u formi prostora i vremena. To je sadržaj naše spoznaje. Razum taj sadržaj određuje. Tek s pomoću razuma misle se dani predmeti, što je nuždan uvjet spoznaje. Bez razuma bili bi puki opažajovi neshvatljivi. Razum ih svodi na pojmove, a to je jedan od nužnih koraka u spoznavanju. Opažaj bez pojma jest slijep (*Anschauung ohne Begriff ist blind*). Tako mogu na temelju čistih apriornih opažajova prostornih i vremenskih odnosa, ukoliko ih oblikuje razum, nastati stavovi matematike i čistoga prirodoslovlja. Da bi pridonijela nastanku spoznaje, čulnost je upućena na razum. No i obrnuto, razum je isto tako upućen na čulnost da bi došao do spoznaje. Čulnost mu posreduje spoznajni predmet. Inače njegovi pojmovi ne bi imali sadržaj. Pojam bez opažaja jest prazan (*Begriff ohne Anschauung ist leer*). Čulnost i razum upućeni su jedno na drugo, moraju djelovati zajedno, inače spoznaja nije moguća. Poznate su dakle forme čulnosti. Prostor je forma izvanjskoga, vrijeme je forma unutrašnjeg čula. Budući da je razum presudan u nastanku spoznaje, iskrsava pitanje što su to forme razuma. Kao što u svakom iskustvenom opažaju nalazimo forme čulnosti, tako bismo i u svakom empirijski danom pojmu morali naći oblike razuma. Tim se pitanjem Kant bavi u dijelu *Kritike čistog uma* koji je naslovio "Transcendentalna logika". Nauk o prostoru i vremenu nazvao je "Transcendentalna estetika".

spoznajna moć	ČULNOST	RAZUM
čiste forme	prostor i vrijeme	kategorije i načela
odnos prema predmetu	predmet aficira čula	razum misli predmet
bitak predmeta	predmet je dan	predmet se određuje
narav spoznajne moći	receptivnost	spontanitet
način kako je dan predmet	neposredno	posredno
status predmeta	pojava	objekt

Op ć a logika

Za Kanta je logika u š iremu smislu nauk o pravilima razuma . Op ć a ć ista logika (*allgemeine reine Logik*) bavi se pravilima razuma koja vrijede neovisno o iskustvu , dakle s pukim oblikom misli . Njezina je zada ć a prou č iti prema kojim se pravilima , ako ž elim polu č iti valjane oblike misli , povezuju pojmovi me đ usobno . Dakle , prije svega , ona istra ž uje me đ usobni odnos predod ž bi . Uopće se ne bavi predmetima pojmova, nego samo njihovim odnosima. Ako hoću saznati kako iz pukih osjetnih obilježja nastaje pojam koji primjenjujem u iskustvu, odgovor neću naći u općoj čistoj logici. Njezin se zahtjev svodi na to da ne smijemo jednomu te istom predmetu pridijevati protuslovna obilježja. To zabranjuje načelo proturječja. No odgovor na pitanje kako od pukoga opažaja dospijevamo do pojma ne nalazimo u općoj čistoj logici. Zato je potrebna jedna druga logika koja se bavi pitanjem koji su to uvjeti razuma što omogućuju pojmove predmeta i na koji se način ti pojmovi odnose na predmete. Takva je logika transcendentalna i bavi se porijeklom i valjanošću naših spoznaja.

Transcendentalna logika

Tradicionalnu, aristotelovsku logiku Kant uglavnome prihvaća. Naročito preuzima učenje o sudu i zaključku. Ta je logika ipak usko povezana s Kantovim kriticizmom jer čini *point de départ* u obrazloženju transcendentalne logike. Tradicionalna se logika bavi pitanjem koji su oblici nužni za razum ako se hoće dospjeti do valjanih sudova i zaključaka. No Kant hoće znati kako razum može uopće misliti neki spoznajni predmet, odnosno kako uopće nastaje pojam predmeta spoznaje. Spoznati općenito znači postići podudarnost pojma s njegovim predmetom. Razjašnjavanjem tih pitanja bavi se upravo transcendentalna logika.

Kant ovako umuje: razum oblikuje sadržaj dan osjetilnošću u pojmove. Riječ je dakle o djelatnoj moći. Bit njegove djelatnosti jest povezivanje. Osjetilna obilježja posredovana opažanjem razum spaja u pojmove, pojmove u sudove, a sudove u zaključke. Ako dakle hoćemo shvatiti bit razuma, moramo temeljito ispitati djelatnost povezivanja. Naime, forme toga povezivanja ujedno se forme našega razuma, našega mišljenja.

Prvo temeljno pitanje transcendentalne logike glasi: Koje su to osnovne forme pojmovne tvorbe? Pomoću tih osnovnih formi nastaju naime pojmovi predmeta. Da bismo došli do njih, morali bismo u svih iskustvenih pojmova ispitati na temelju čega je u njima razum spojio osjetilnošću dana obilježja u pojmovne cjeline. Na taj bismo način mogli dospjeti do nekih osnovnih formi našega mišljenja, do takvih formi koje moraju biti sadržane u svim našim pojmovima, kao što su prostor i vrijeme u svim našim opažajovima. Te bi osnovne forme bili iskonski spojni čini razuma (*ursprüngliche*

verknüpfende Verstandeshandlungen). Iskonski čin razuma jest pojam. Morali bismo doći do određenoga broja iskonskih pojmova čijom su pomoću mogući iskustveni pojmovi. Te je iskonske pojmove Aristotel nazvao kategorije. Za Kanta su kategorije čisti apriorni pojmovi. Ako je na temelju njih iskustvo moguće, onda se oni ne mogu izvesti iz iskustva ili obrazložiti iskustvom. Ali, budući da omogućuju iskustvo, mora postojati neki način kako se oni mogu ipak nekako pronaći u iskustvu.

Kantova je *Transcendentalna logika* podijeljena na dva dijela, na *Transcendentalnu analitiku* i *Transcendentalnu dijalektiku*. Prvi njezin dio, dakle *Transcendentalna analitika*, posvećena je temama, sukladnim dvama glavnim temama tradicionalne logike, *Analitici pojmova* i *Analitici načela*, tj. sudova. Kao ranije u *Transcendentalnoj estetici* tako i u *Analitici pojmova* nalazimo dva odvojena argumenta koje možemo označiti kao metafizička dedukcija (*O rukovodstvu pronalazjenja svih čistih razumskih pojmova* B 91-116) i kao transcendentalna dedukcija (*O dedukciji čistih razumskih pojmova* B 116-124).

Metafizička dedukcija kategorija

◆ **Osnovna teza metafizičke dedukcije kategorija** : Kant namjerava pronaći načelo pomoću kojega može utvrditi temeljne pojmove mišljenja, čiste pojmove razuma ili kategorije, i potom dokazati da naša spoznaja bilo kojeg objekta uvijek uključuje te kategorije. Ključ njegova argumentiranja leži u pretpostavci da je spoznaja uvijek izražena u sudovima. Tvrdi da postoje određene forme ili logičke funkcije sudova, a da bi se naši sudovi odnosili na predmete, te logičke funkcije sudova moraju također dati osnovne pojmove za spoznaju tih predmeta. U skladu s tim Kant prvo daje tablicu logičkih funkcija suđenja, koja se temelji na pretpostavci da je svaki sud određen prema kvantiteti, kvaliteti, relaciji i modalitetu, te potom daje tablicu kategorija, podijeljenu u četiri iste skupine, a te tablice pokazuju kako se predmet takvih sudova shvaća.

Dakle zadaća je metafizičke dedukcije kategorija da se nađu čisti pojmovi odnosno kategorije. To praktički znači da treba postaviti njihovu tablicu s potpunim brojem kategorija. Kant kaže za Aristotela da je svoje kategorije otkrio 'rapsodijski', bez ikakva načela prema kojemu bi se ravnao. Kant smatra da kategorije može izvesti iz jednoga zajedničkog načela (*Leitfaden* B 106). Načelo pronalazjenja kategorija jesu oblici suda. Pretpostavka je da postoje temeljni oblici suda u jednome potpunom i konačnom broju te da svakomu temeljnom obliku suda odgovara jedna kategorija. Postoji li cjelovit broj kategorija? Kant je vjerovao odnosno prvo pretpostavio da postoji konačan, cjelovit broj oblika suđenja (= tablica sudova). Iz toga je potom zaključio da mora postojati konačan, cjelovit broj kategorija (= tablica kategorija). Zašto mora postojati ta podudarnost? To je bio ključni problem za Kanta! Odgovor je našao u istovjetnosti funkcija pojma i suda. Njihova je temeljna funkcija, odnosno funkcija diskurzivnog mišljenja ili razuma u njima, da ostvare neko pojmovno jedinstvo.

Metafizička se dedukcija daje rekonstruirati u četiri koraka:

◆ Prvi korak.

Specijalna funkcija i zadaća razuma.

Valja utvrditi što je specijalna funkcija i zadaća razuma. To je funkcija povezivanja (*Verknüpfung*). Događa se u sudovima. Kantovo je polazište tradicionalno učenje o sudu: 'S je P', "Sva tijela su djeljiva". Taj sud iskazuje jednu jedinstvenu misao koja povezuje različite predodžbe (tijelo, djeljivo) u jedno određeno pojmovno jedinstvo. Za

Kanta je bit suđenja predicanje, pa je tako svaki pojam predikat mogućih sudova (B 94). Ujedno pretpostavlja prvotnost suda u odnosu na pojam. Zašto? Kada govori o logičkoj funkciji razuma, tada misli transcendentalnu, a ne formalnu logiku, a transcendentalna je logika spoznajna logika. Pogledamo li neki pojam, recimo 'čovjek' ili 'živo biće', lako ćemo utvrditi da svaki taj pojam čini jedinstvo različitih predodžbi, da izražava jednu jedinstvenu misao. Tomu slično, sud "Čovjek je živo biće" također izražava jednu jedinstvenu misao. Kant iz toga zaključuje: u oba slučaja imamo jedinstvo misli, a to je ista logička funkcija povezivanja predodžbi u jedinstvo.

◆ Drugi korak.

Forma povezivanja pojmova je forma suđenja.

Osnovna je pretpostavka da se svako povezivanje pojmova događa u sudu, pa je forma povezivanja zapravo forma suđenja. Pojmovno povezivanje koje ne ovisi o iskustvu, ali se odnosi na moguće iskustvo, dakle apriorno povezivanje pojmova, nalazimo u oblicima suda.

◆ Treći korak (§ 9).

Tablica sudova.

Kant tablicu sudova preuzima iz logike svojega vremena. Georg Friedrich Meier (1718-1777), *Vernunftlehre* (1752). Kasnije se najviše kritizira taj treći korak.

◆ Četvrti korak (§ 10).

Iz tablice sudova proizlazi tablica kategorija.

Kant uspostavlja vezu između dviju tablica.

Pukim ispitivanjem i raščlambom iskustvenih pojmova nećemo steći zadovoljavajuće rješenje. Postoji bezbroj pojmova i teško je znati gdje valja početi. Ako nasumice izaberemo određeni broj općih pojmova, već samo po sebi nametnut će se pitanje kriterija i načela izbora. Mora postojati neki putokaz (*Leitfaden*) kojim ćemo se rukovoditi u iznalaženju kategorija! Kant ga nalazi u osnovnoj funkciji suda da povezuje pojmovna obilježja u nove pojmovne cjeline. Logičko je suđenje istovremeno tvorba pojmova. I empirijska tvorba pojmova zapravo je objedinjavanje opazajnih obilježja. Ako dakle znamo prema kojim formama razum tvori sudove, onda ćemo također znati pomoću kojih formi spoznaje. Forme sudova morale bi onda odgovarati osnovnim pojmovnim formama ili kategorijama. Kant smatra kako se te forme sudova mogu pronaći, i to sustavno i u potpunom broju. Mogu se tražiti u sudovima. U njima nisu međusobno povezana osjetilna obilježja nego gotovi pojmovi, pa u njima nije bitan predmet nego logička forma. Takve iskustvene sudove tvorimo svakodnevno, samo je potrebno uočiti na njima temeljni čin razuma. Opća tradicionalna logika već je od vremena Aristotela ustanovila tabelu oblika sudova.

Oblici suda

U čisto logičkome smislu suđenje znači međusobno povezivanje pojmova. Jednostavan se sud sastoji od dvaju pojmova: logičkoga subjekta, o kojemu se nešto tvrdi, i logičkog objekta, koji nešto tvrdi o subjektu. Pojmovi se subjekta i predikata mogu međusobno povezati na četiri načina:

1. prema kolikoći (količini) ili kvantiteti (*Quantität*), dakle prema tomu dokle seže valjanost povezivanja subjekta i predikata u sudu;
2. prema kakvoći ili kvaliteti (*Qualität*), dakle prema tomu je li valjano ili nije valjano povezivanje subjekta i predikata u sudu;

3. prema relaciji (*Relation*), dakle prema načinu kako se sudovi međusobno odnose;

4. prema modalitetu (*Modalität*), dakle prema tomu na koji je način valjano povezivanje subjekta i predikata u sudu.

Svaki taj vid obuhvaća tri suda, pa tako ukupno ima 12 osnovnih formi sudova:

- kvantiteti** (doseg valjanosti povezivanja):
opći sud: 'Svi S su P', "Svi ljudi su smrtni"
posebni sud: 'Neki S su P', "Neke trave su ljekovite"
pojedinačni sud: 'S je P', "Paro je Pažanin"
- kvaliteti** (valjanost ili nevaljanost):
potvrđni sud: 'S je P', "Zemlja je vlažna"
niječni sud: 'S nije P', "Zemlja nije vlažna"
beskonačni sud: 'S je non-P', "Zemlja je neplodna"
- relacija** (način povezivanja):
kategorični (bezuvjetan) sud: 'S je P', "Kugla je okrugla"
hipotetični (uvjetan) sud: 'Ako je H, onda S je P',
"Ako pada kiša, onda je ulica mokra"
disjunktivni (isključan) sud: 'S je ili P₁ ili P₂',
"Broj je ili paran neparan"
- modalitet** (način valjanosti povezivanja):
problematični sud: 'S je možda P', "Auto je možda pokvaren"
asertorični sud: 'S je P', "Trokut je lik"
apodiktični sud: 'S je nužno P', "Tijela nužno padaju"

To se može sažeti na sljedeći način:

kvantiteta	kvaliteta
pojedinačan sud	potvrđan sud
poseban sud	niječan sud
opći sud	beskonačan sud
relacija	modalitet
kategoričan sud	problematičan sud
hipotetičan sud	asertoričan sud
disjunktivan sud	apodiktičan sud

Forme sudova nisu ništa drugo nego forme odnošenja i povezivanja. Prema tim formama razum povezuje sastavne dijelove mišljenja. U formama sudova očituju se osnovne forme našega mišljenja. Ako forme sudova upotrijebimo za tvorbu sudova, radit će se o logičkim formama sudova. Ako ih pak rabimo u tvorbi pojmova, bit će riječ o temeljnim formama pojmova. Budući da su pojmovi osnovni elementi mišljenja, moraju te forme pojmova istovremeno biti najiskonskije forme mišljenja. Treba dakle u pojedinim formama sudova tražiti pojmove koji su temelj tih formi. To su osnovni pojmovi našega mišljenja.

Kategorije

Razum tvori opći sud koji glasi ovako: "Svi S su P". Taj je sud moguć zato što je utemeljen na osnovnom pojmu sveukupnosti (*Allheit*). Sukladno tomu, poseban je sud "Neki S su P" utemeljen na pojmu mnoštva (*Vielheit*), a pojedinačan sud "S je P" na pojmu jedinstva (*Einheit*). Služeći se tako sudovima kvantitete kao putokazom, otkrivamo kategorije kvantitete: jedinstvo, mnoštvo, cjelokupnost.

S pomoću sudova kvalitete dolazimo do triju sljedećih kategorija. Potvrđan sud izražava stvarnost valjanosti povezivanja subjekta i predikata, a temelji se na pojmu realiteta (*Realität*). Na sličan se način u niječnome sudu isključuje valjanost takva povezivanja, pa je on utemeljen na pojmu negacije (*Negation*). Budući da su u beskonačnom sudu subjekt i predikat tako međusobno spojeni da u cijelom sudu stvarnost i nestvarnost dolazi do izražaja, takav će sud imati u temelju omeđenje ili limitaciju (*Limitation*).

Sudovi kvantitete i kvalitete tematiziraju doseg i stvarnost valjanosti koja se u sudu tvrdi povezivanjem subjekta i predikata. To se daje izraziti jednim pojmom. Drukčije je sa sudovima realcije i modaliteta. Ti sudovi ne tematiziraju sam odnos subjekta i predikata nego način njihova međusobnog odnošenja. Budući da takvo motrište pretpostavlja najmanje dva člana odnosa, temeljit će se sudovi relacije i modaliteta pojmovnim parovima.

U jednostavnom se kategoričkom sudu ("More je plavo") obilježje predikata ('plavo') veže za subjekt ('more'). Očito se ti pojmovi temelje na poimanju nečega što je osnovno i nečega što se tomu pridijeva, a to su supstancija i akcident (*Inhärenz und Subsistenz, substantia et accidens*). Prema Kantovu mišljenju hipotetični se sud temelji na kategoriji uzroka i učinka (*Kausalität und Dependenz, Ursache und Wirkung*) jer u njemu je valjanost pretpostavke uvjet za valjanost tvrdnje koja iz te pretpostavke slijedi. Disjunktivan se sud temelji na kategoriji uzajamnoga djelovanja (*Wechselwirkung*) djelatnoga i trpnoga. Kant tu kategoriju zove također zajedništvo (*Gemeinschaft*). To se daje ovako objasniti: disjunktivan sud općenito glasi "S je ili P_1 ili P_2 ", npr. "Crta je ili ravna ili zakrivljena". Ako je točno da S je P_1 , onda P_1 djeluje da S nije P_2 . I obrnuto, ako je točno da S je P_2 , onda P_2 djeluje da S nije P_1 . Dakle, uzajamno djelovanje ujedno znači zajedništvo, što upravo dolazi do izražaja u disjunktivnom sudu jer P_1 i P_2 zajednički čine sferu pojma subjekta.

Problematičnom sudu, u kojemu je valjanost povezivanja subjekta i predikata samo moguća, odgovara kategorijalni par mogućnost i nemogućnost (*Möglichkeit und Unmöglichkeit*). U asertoričnom se sudu izražava stvarna valjanost povezivanja, a temelji se na kategorijalnom paru postojanja i nepostojanja (*Dasein und Nichtsein*). Kada se ta valjanost nužnošću tvrdi, imamo apodiktični sud koji se temelji na kategorijalnom paru nužnosti i slučajnosti (*Notwendigkeit und Zufälligkeit*).

Na koncu dobivamo sljedeću tablicu kategorija:

kvantiteta	kvaliteta
jedinstvo	realitet
mnoštvo	negacija
cjelokupnost	limitacija
relacija	modalitet
supstancija i akcident	mogućnost -

uzrok i učinak	nemogućnost postojanje - nebitak
zajedništvo (uzajamno djelovanje)	nužnost - slučajnost

Kategorije kvantitete i kvalitete odnose se na predmete opažanja, a kategorije relacije i modaliteta na postojanje tih predmeta. Prvu skupinu Kant nazivlje matematičke, drugu dinamične kategorije. U svakome od četiriju kategorijalnih razreda treća se kategorija može zamisliti povezivanjem prve i druge. Tako je cjelokupnost mnoštvo zamišljeno kao jedinstvo, limitacija istovremenost realiteta i negacije, uzajamno djelovanje povezanost supstancije i kauzaliteta, nužnost ujedinjenje mogućnosti i postojanja.

Kategorije su dakle najiskonskiji čini razuma na temelju kojih su mogući svi naši iskustveni pojmovi. Nisu sadržane u samim stvarima, nego ih mi tek unosimo u stvari. Za prostor i vrijeme rečeno je već da su apriorne forme opažanja. S njihovom pomoću svi su predmeti opažanja u prostoru i vremenu. Tomu je sukladna uloga kategorija: primjerice supstancija nije nešto što je sadržano u samim stvarima, nego je mi unosimo u iskustveni sadržaj.

Prostornim i vremenskim opažanjem neposredno je dan sadržaj osjeta u obliku opažaja. Uz pomoć kategorija pojedina se opažajna obilježja spajaju u pojmovno jedinstvo. Različite su kategorije zapravo različni načini razumskoga povezivanja (sinteza). Bez njih se ne bi mogla osjetilno dana obilježja odnosno mnogolikost opažaja (*das Mannigfaltige der Anschauung*) spojiti u pojmovno jedinstvo. Kada ne bismo imali kategoriju supstancije, ne bismo mogli pojedina osjetilna obilježja, primjerice 'crveno', 'zeleno' itd, pridijevati nečemu što je nositelj tih obilježja, primjerice 'jabuka'.

Kategorije su čisti razumski pojmovi. Jednako su apriorni kao prostor i vrijeme. Bez čistih razumskih pojmova iskustvo bi bilo nemoguće. Time je dan odgovor na temeljno pitanje transcendentalne logike: kako je moguć pojam predmeta? Odgovor glasi: čulnost daje izspoljšani sadržaj osjeta u formama prostornoga i vremenskoga opažanja. Taj opažajni, nepojmovni sadržaj razum oblikuje u forme mišljenja, tako naime što ih međusobno spaja prema kategorijalnim motrištima. To je ujedno uvjet za nastanak empirijskoga pojma predmeta.

Osim empirijskih pojmova mogu se uz pomoć prostornoga i vremenskoga opažanja te kategorija tvoriti čisti pojmovi, tj. pojmovi koji ne potječu od iskustva. Kant smatra da je dovoljno međusobno povezati kategorije, ili ih povezati s prostornim i vremenskim opažajovima. Time nastaju pojmovi koje Kant zove predikabilije (*Prädikabilien*). To bi dakle bili čisti, neiskustveni, ali izvedeni pojmovi. U njih bi se ubrojili pojmovi kao što su sila, djelovanje, trpljenje. Primjerice pojam sile nastaje povezivanjem prostora, vremena i kauzaliteta, kao što slijedi iz Kantove definicije sile: sila je sve što može biti uzrok promjene gibanja. U izrazu 'promjena gibanja' sadržane su predodžbe prostora i vremena. Ovdje valja napomenuti kako Kantovo nazivlje odudara od tradicije: predikabilije nisu izvedeni pojmovi nego, prema aristotelovskoj tradiciji, pet pojmova koji omogućuju pojmovnu općost (vrsta [*species*], rod [*genus*], razlika [*differentia*], svojstvenost [*proprium*], prigodak [*accidens*]). Dočim za kategorije rabi tradicionalan izraz predikamenti (*Prädikamente*).

Transcendentalna dedukcija

Tumačenje transcendentalne dedukcije spada u najteže dijelove Kantove filozofije. Nisu jasni ni ciljevi ni osnovni koraci u provođenju. Tomu nije pomogla ni potpuna revizija transcendentalne dedukcije u drugom izdanju. Neki misle da je transcendentalna dedukcija usmjerena protiv empirizma: ako formiramo sudove o predmetima, tada moramo koristiti apriorne pojmove. Međutim, to je već dokazano u metafizičkoj dedukciji. Apriornost se dokazuje metafizičkom dedukcijom. Prihvatljivije je mišljenje da je cilj transcendentalne dedukcije pokazati doseg naše primjene kategorija time što se dokaže da ne možemo imati iskustvo nečega što se ne daje odrediti kategorijama odnosno dokazati da kategorije imaju univerzalnu valjanost.

◆ **Osnovna ideja transcendentalne dedukcije u obje verzije** : Ne možemo imati nikakav oblik samosvijesti, odnosno transcendentalne apercepcije, ako nemamo svijesti o predmetima, a to već pretpostavlja primjenu kategorija. Ne možemo dakle uopće imati iskustvo bez svijesti da ga imamo, a to znači da ne možemo imati iskustvo na koje ne možemo primijeniti kategorije.

◆ **Teza dedukcije A** : Počinje iznošenjem nužnih uvjeta za spoznaju predmeta. Potom prelazi od uvjetovane nužnosti (da naime moramo rabiti pravila ako hoćemo spoznati predmete) na apsolutnu nužnost (da moramo spoznati predmete). Na koncu uvodi transcendentalnu apercepciju kao 'transcendentalni razlog' te iste apsolutne nužnosti.

◆ **Teza dedukcije B** : Počinje pretpostavkom da je samospoznaja našeg iskustva uvijek moguća. Potom izvodi zaključak o nužnosti spoznaje predmeta koji je spoznan pomoću kategorija, a pritom izjednačuje transcendentalnu apercepciju s pojmom 'objektivne apercepcije' koja je ekvivalentna sudu o predmetu. Time se uspostavlja veza između samosvijesti i kategorijalnoga suda. (Ukoliko ta veza proizlazi samo iz osnovnih definicija, onda dokaz objektivne valjanosti kategorija nije uspio, tj. samo je analitički, a nije sintetički. No bez obzira na tu teškoću, sama ideja da samosvijest ovisi o spoznaji predmeta te time o upotrebi kategorija za spoznaju predmeta, bitna je kako za transcendentalnu dedukciju tako i za kasnije pobijanje idealizma.)

Dedukcija nije dokaz koji se sastoji od niza silogističkih zaključaka, iako svakako jest neka vrsta dokazne argumentacije. U kasnoj skolastici postojala je razlika između dvije vrste dokaza:

❖ *demonstratio* ; dokaz u matematici; postiže se silogistički jer je rezultat dokazivanja poznat tek na koncu dokaznoga niza;

❖ *probatio* ; dokaz u filozofiji; njim se provodi cjelovit argument; svaki se korak u argumentu provjerava također u odnosu na druge korake kako unatrag tako i unaprijed; rezultat argumentacije može biti poznat u svakome dijelu dedukcije; no izvjesnost se argumenta postiže tek cjelinom argumenta, ne izvedenim zaključkom.

Za Kantovu dedukciju silogističko dokazivanje nije bitno, iako je u njoj formalno sadržano. Dakle sam zaključak, dakle rezultat dokazivanja, nije bitan jer se može znati kao neka fundamentalna činjenica metodom refleksije. Prema tomu dedukcija nije ni puki dokaz niti samo izvod. Za transcendentalnu je dedukciju važno razlikovanje

- *quaestio facti*
- *quaestio iuris*

Dedukcija je u Kantovo doba bila prije svega juristički oblik argumentiranja, a razvili su je Chr. Wolff, J. Pütter i naročito G. Achenwall, koji je izravno utjecao na Kanta jer je

prema njegovim knjigama predavao naravno pravo (*ius naturae*). Osnovica jurističke dedukcije bilo je razlikovanje urođenih (odnosno apsolutnih) i stečenih (odnosno hipotetičkih) prava. Apsolutna prava potječu iz naravi ljudskoga bića i neodvojiva su od njega; hipotetička prava potječu i izvode se iz neke činjeničnosti (*factum*). Da bi se dokazalo neko hipotetičko pravo mora se ispitati podrijetlo prava tako što se podrijetlo nađe u nekoj činjeničnosti (*quaestio iuris*), a to se radi dedukcijom. No sama se činjeničnost odnosno njezino podrijetlo pritom ne ispituje (*quaestio facti*). Ispitivanje same činjeničnosti potpuno je neovisno o ispitivanju porijekla prava i odvojivo od njega. Npr. dedukcijom se provjerava ima li netko pravo na neku oporuku koja pritom fungira kao činjeničnost: ispitivanje toga prava neovisno je o ispitivanju da li ta oporuka kao pravna činjeničnost ima pravosudnu valjanost. Moguće je dostatno i cjelovito razriješiti *quaestio iuris*, neovisno o tome kako je riješena *quaestio facti*, a možda i nije potpuno ni dovoljno riješeno pitanje pod kakvim je okolnostima nastala dotična oporuka. Ali s druge strane, dedukcija nikada nije moguća bez te činjeničnosti.

Postoji prilična suglasnost da transcendentalna dedukcija (izdanje B) sadrži jedan **cjelovit argument u dva koraka**. Naime §13 & 14 upućuju na to kojim će smjerom ići dedukcija: porijeklo kategorija (dakle porijeklo u logičkome smislu) ne traži se u predmetima, u objektima, nego u subjektu spoznavanja.

□ **Prvi dokazni korak: samosvijest kao porijeklo svake sinteze** (§ 15-20).

U njemu Kant obrazlaže da porijeklo svakog jedinstva (*Einheitsstiftung*) leži u transcendentalnoj samosvijesti. Ali transcendentalna samosvijest treba kategorije za svoje određenje.

Prvi korak ide 'odozgor', od razuma i njegove djelatnosti povezivanja (= subjektivna dedukcija).

Dakle prvi korak pokazuje doseg kategorija.

Svaka svijest na neki način uključuje samosvijest. Svako intencionalno, predmetno znanje uključuje refleksivno znanje. Prema tomu svaka spoznaja sadrži u sebi dva elementa koji omogućuju svaku spoznaju:

1. Uvjete predmetnosti: omogućuju odnos subjekta i objekta. To su transcendentalni opažajovi i kategorije.
2. Uvjete refleksivnosti: omogućuju znanje odnosa subjekta i objekta. To je transcendentalna apercepcija.

Dakle u § 16 nalazimo formuliranu transcendentalnu apercepciju: »*Das: Ich denke, muß alle meine Vorstellungen begleiten können; denn sonst würde etwas in mir vorgestellt werden, was gar nicht gedacht werden könnte* [mislim mora moći pratiti sve moje predodžbe, jer inače bih u sebi nešto predočio što se uopće ne može misliti]« (B 131). Transcendentalna apercepcija nije *res cogitans*! Da izbjegne kartezijansko supstantiviranje Kant kaže 'mislim', a ne 'ja', kao kasnije Fichte (*das Ich*), iako je i sam Descartes preferirao *cogito*. Važan zaključak: 'mislim' se ne spoznaje, nego se samo misli!

Prvi se korak provodi u nekoliko dijelova:

◆ § 15 - 17

Dokaz da svako mnoštvo predodžbi (= neodređeni opažajni sadržaj) postaje neko jedinstvo (*Einheit*) samo na temelju transcendentalne samosvijesti.

Svaka spoznaja jest povezivanje mnoštva predodžbi, opažajova u pojmove, pojmova u sudove. To povezivanje Kant zove sinteza. Dakako, ta ujedinijuća sinteza (*einheitsstiftende Synthesis*) ne potječe od objekta nego od subjekta. Ali ne potječe od čulnosti, dakle ne od subjekta ukoliko je receptivan, nego od nečega što je spontano (= samodjelatno), a to je razum (B 130). Traži se dakle

porijeklo te ujedinjujuće sinteze odnosno vrhovno načelo svake sinteze. Karakteristika toga načela mora biti: takva djelatnost razuma koja je temelj svim oblicima sinteze. Time je postignut važan cilj! Izvor se svake sinteze nalazi u jednoj iskonskoj sintezi, u ujedinjujećem povezivanju koje prethodi svakom odeređenom povezivanju. To jedinstvo nije istovjetno s kategorijom jedinstva jer se nalazi na jednoj višoj refleksivnoj razini. Još nešto je važno: iskonska sinteza nije samo apriorno valjana. Ona ima status transcendentalnoga jedinstva svijesti. Ne događa se konkretnim povezivanjem mnoštva predodžbi koje se provodi empirijskim i čistim pojmovima. Transcendentalno jedinstvo svijesti jest uvjet svakoga pojmovnog jedinstva uopće, kako empirijskih tako i čistih pojmova.

Dakle iskonska sinteza znači da

- svako neodređeno mnoštvo opažajnoga sadržaja mora se povezati da postane jedinstvo;
- povezivanje se ostvaruje mišljenjem;
- to se ostvaruje i moguće je samo na temelju povezivanja koje stoji još iznad kategorija.

Prema tomu imamo tri stupnja povezivanja:

- ♣ prvim stupnjem povezivanja opažajna građa poprima jedinstvo pojma;
- ♣ drugim se stupnjem povezivanja pojmovi uz pomoć kategorija povezuju u jedinstvo suda, npr. 'tijelo je teško';
- ♣ treći stupanj povezivanja pokazuje da se jedinstvo koje su kategorije unijele u jedinstvo suda temelji na još nečem drugom zajeničkom i jedinstvenom, a to je transcendentalna apercepcija ili, jednostavno, samosvijest.

Smisao je dakle transcendentalne apercepcije da svako predmetno znanje čini zajedno s refleksivnim znanjem neodvojivo jedinstvo. Svakoj svijesti (= svjesnom znanju) pripada ne samo predmet znanja nego i mogućnost svijesti o tome znanju, dakle samosvijest. Prvo vrhovno načelo svake spoznaje jest transcendentalna apercepcija. Drugo vrhovno načelo odnosno zahtjev glasi da sve mnogoliko opažaja mora stajati pod uvjetom iskonskoga sintetičnog jedinstva apercepcije. To je posljednje objektivni uvjet svake spoznaje.

◆ § 18 - 19

Pokazuje da kategorije daju tomu jedinstvu svoje nužno određenje.

Prvi je dio doveo do transcendentalne svijesti kao iskona svakoga povezivanja mnoštva. Odnos prema kategorijama stoji još uvijek samo u pozadini. Drugi dio počinje sada određenjem transcendentalne samosvijesti kao objektivnoga jedinstva i vodi dalje do teze da mnoštvo (mnogolikost) danoga opažaja stoji nužnošću pod kategorijama. Kant se pritom poziva na kopulu u sudu jer kopula ukazuje na objektivno i nužno jedinstvo apercepcije. Međutim, povezivanja mnogolikoga u jedinstvo transcendentalne samosvijesti moguće je samo uz pomoć kategorija. Dakle kategorije su uvjet mogućnosti svake objektivnosti (*Objektbezug*). Time je načelno postignut osnovni cilj transcendentalne dedukcije. Subjektivnost i objektivnost imaju zajedničko porijeklo u transcendentalnoj samosvijesti.

◆ § 20 - 21

Slijedi intermezzo: sažetak i objašnjenje. To je objašnjenje glavno uporište za razlikovanje dvaju koraka.

□ **Drugi dokazni korak: ograničenje kategorija na moguće iskustvo** (§ 22-27).

U njemu se Kant obračunava s tri prigovora i dokazuje da se spoznajna valjanost kategorija ograničuje na predmete mogućeg iskustva.

Drugi korak ide 'odozdol', od empirijskoga opažaja i jedinstva (= objektivna dedukcija).

Dakle drugi korak pokazuje granice kategorija.

Što proizlazi iz prvoga koraka:

- ♣ Osjetilno opažanje treba mišljenje koje mu daje jedinstvo da bi moglo postati spoznaja.
- ♣ Zadnji je temelj toga jedinstva transcendentarno 'ja-mislim'.
- ♣ To je jedinstvo nemoguće bez određenja kategorija.

Kategorije su dakle nužne za konstituiranje objektivnih predmeta, time i objektivne spoznaje. Time je dokazana objektivna valjanost kategorija i postignut je cilj transcendentalne dedukcije! Da li je Kant na tome mjestu trebao okončati transcendentnu dedukciju? Pogledamo li § 22-27, nalazimo gotovo samo objašnjenja i dopune. Zaključak u § 26 gotovo je isti kao u § 20. Ako je zaključak isti, to ne znači da tekst u § 22-27 ne donosi ništa novo! Zašto to? Zato što za transcendentnu dedukciju nije važan zaključak nego cjelina argumenta. Postoje dva glavna tumačenja teškoće vezane uz tumačenje prvoga (§ 15-20) i drugoga (§ 22-27) koraka transcendentne dedukcije:

- ❖ Dieter Henrich tumači ovako:
  - ! Prvi korak dokazuje da su za čulni opažaj, koji je već postao jedinstvo, nužne kategorije. Dakle nužnost kategorija.
  - ! Drugi korak dokazuje da su za *svaki* čulni opažaj nužne kategorije. Dakle univerzalnost kategorija.
- ❖ Hans Wagner tumači ovako:
  - ! Prvi korak pokazuje kako iz kategorija proizlazi jedinstvo osjetilnoga opažaja.
  - ! Drugi korak obrazlaže zašto nema osjetilnoga opažaja koji ne stoji pod jedinstvom kategorija.

Priklanjam se tumačenju svojega pokojnog profesora iz Bonna: prema Wagnerovu shvaćanju dedukcije već i sama osjetilna zamjedba podliježe univerzalnoj funkciji kategorija. Ako se pogleda § 20, očito je da se dokazuje ne samo nužnost, nego i univerzalnost kategorija. Dakle već prvi korak sigurno dokazuje univerzalnost kategorija. Drugi korak treba dokazati nešto drugo: Dokle seže upotreba kategorija. Imamo dakle restrikciju univerzalnosti kategorija na moguće iskustvo.

Prema tomu smisao je dvaju dokaznih koraka sljedeći:

- ♣ Prvi korak. Spoznaja je moguća samo pomoću kategorija, pa su zato one nužne za svaku spoznaju i imaju univerzalnu valjanost.
- ♣ Drugi korak. Kategorijalna spoznaja ne seže dalje od mogućeg iskustva.

Međutim, ispravno je tumačenje da u drugom dokaznom koraku također imamo neka objašnjenja i dopune. U njima Kant otklanja tri moguća prigovora:

- Prvi mogući prigovor u § 22 dolazi s područja čiste matematike.

Matematika je apriorna, ali neiskustvena znanost. U njoj se također primjenjuju kategorije koje konstituiraju iskustvo. Uvjet matematike je čisto opažanje. Ali matematika nastaje tek povezivanjem matematičkih pojmova uz pomoć kategorija. Otklanja se dakle mišljenje da matematika nastaje primjenom kategorija izvan mogućeg iskustva. Iz otklanjanja toga prigovora slijedi još jedna važna spoznaja: matematika za sebe nije spoznaja. Matematika naime još ništa ne govori o svijetu jer je besadržajna. Ona samo daje formu empirijske spoznaje pa je zato empirijska spoznaja ovisna o matematici.

- Drugi mogući prigovor u § 23-24.

Je li moguće pretpostaviti objekt neosjetilnoga opažaja? Kant kaže kako se može zamisliti *per negationem*. Samo negativne odredbe ne daju spoznaju. Dakle spoznaja je prazna bez građe osjetilnoga opažaja.

- Treći mogući prigovor u § 25.

Uključuje li transcendentna samosvijest samospoznaju? Kant u svojoj teoriji implicitno razlikuje mišljenje i spoznaju. Ova posljednja se uvijek odnosi na moguće iskustvo. Ta je razlika pretpostavljena u rješenju trećega prigovora. Samosvijest je za Kanta samosvijest da jesam (= transcendentna se apercepcija može samo misliti!), ali nije samosvijest što jesam, nije dakle spoznaja, nego je samo mišljenje.

U § 26 nalazimo zaključak u kojemu Kant iznosi da je iskustvo spoznaja povezivanjem zamjedbi, a da su kategorije uvjet povezivanja zamjedbi.

Prvo temeljno pitanje transcendentne logike glasilo je: Koje su to osnovne forme pojmovne tvorbe? To su čisti razumski pojmovi ili kategorije. Odgovor na to pitanje dala je metafizička dedukcija kategorija. Drugo temeljno pitanje transcendentne logike glasi: Na koji se način kategorije, koje jesu apriorni pojmovi i ne potječu od iskustva, mogu odnositi na predmete iskustva? Ili jednostavno rečeno, kako možemo pomoću kategorija spoznati predmete iskustva? Spoznati znači, kako je već ranije spomenuto, podudarnost predmeta i pojma. Objašnjenje kako je to moguće Kant nazivlje transcendentna dedukcija. Podsjetimo se što Locke i Hume kažu o odnosu pojma i predmeta.

Prema Lockeu, kada god u iskustvu naiđemo na neku složevinu svojstava, dopušteno je pretpostaviti da joj odgovara stvaran predmet odnosno supstancija koja posjeduje ta svojstva. Isto tako, kada se dvije predodžbe uvijek pojavljuju u istovjetnom redosljedju, možemo s pravom slutiti kako neka sila djeluje među predmetima tih predodžbi te ih međusobno spaja kao uzrok i učinak. No njegov je stav da dotični pojmovi supstancije i kauzaliteta potječu od iskustva.

Hume također izvodi te kao i sve druge pojmove iz iskustva. Ali dodaje kako su pojmovi supstancije i kauzaliteta samo proizvodi naše fantazije odnosno sile zamišljaja (*imagination, facultas imaginandi*, u Kanta *Einbildungskraft*). Njima ne odgovara nikakav stvarni predmet. Uz pomoć tih pojmova ne polučujemo znanje, nego samo vjerovanje, zasnovano na vjerojatnosti.

Prema Kantovu shvaćanju sve su kategorije iskonske forme mišljenja, kao što su prostor i vrijeme iskonske forme čulnosti. Pomoću kategorija nastaju pojmovi iskustvenih predmeta. Tek primjenom kategorija moguća je spoznaja. Međutim, ne spoznaje se stvar onako kako je ona o sebi, odvojeno od spoznavanja, nego onako kako se pojavljuje spoznajnoj moći u skladu s formama spoznavanja. Stvari se dakle spoznaju samo kao pojave. Sve se naše spoznaje sastoje od pojava. U te pojave unosimo misaone forme odnosno kategorije. Prema tomu, jasno je da u svim predmetima iskustva ponovno nalazimo te kategorije. Kategorije se mogu odnositi na predmete iskustva jer su ti predmeti iskustva mogući samo na osnovi kategorija. Odnos uzroka i učinka ne postoji među stvarima po sebi – u tome Kant podržava Humeovo mišljenje – nego samo među pojavama. Načelo uzročnosti vrijedi za pojave općenito i nužno. Da za munjom slijedi grom, nije samo vjerojatno, kako misli Hume, nego ustvari nužno. Pod munjom i gromom podrazumijevamo pojave, ne stvari o sebi, u koje unosimo zakonitost naše spoznajne moći, u spomenutu slučaju kauzalnu zakonitost. Locke nije bio u pravu jer je između munje i groma pretpostavio uzročnu svezu za koju je on mislio da potječe od samih stvari o sebi.

Postavlja se pitanje kako se provodi taj spoznajni proces u našem duhu. Osjetilnošću je dana samo mnogolikost opažajnih obilježja. Da bi se došlo do spoznaje najjednostavnijega predmeta, nužno je mnogolikost opažaja obuhvatiti kategorijama. Naime, svaka od njih predočuje način povezivanja koje je po svojoj naravi trostruko (= transcendentala dedukcija u izdanju A):

- ◆ Prvo valja pojedine osjetilnošću dane elemente opažaja obuhvatiti u jednome nizu ili, kako sam Kant kaže, aprehendirati. To je **sinteza aprehenzije** u opažaju (*Synthesis der Apprehension in der Anschauung*).
- ◆ Zatim treba obuhvaćene opažajove zadržati u mislima. Kada to ne bismo mogli, sve bi naše predodžbe samo tekle u vremenu, pa bismo u svakome trenutku zadržavali samo jedan trenutni opažajni element, a ne opažajnu cjelinu. Prethodni elementi bi se smjesta gubili nadolaskom novih. Zato sila zamišljaja (*Einbildungskraft*) u svakome trenutku mora reproducirati prethodne predodžbe i združivati ih s novim. To je **sinteza reprodukcije** u zamišljaju (*Synthesis der Reproduktion in der Einbildung*).
- ◆ Na koncu je još potrebno spoznati da je predstava reproducirana u zamišljaju istovjetna s iskonskom predodžbom. Treba je dakle prepoznati u pojmu. To je **sinteza rekognicije** u pojmu (*Synthesis der Rekognition im Begriff*).

Ta trostruka sinteza nužna je za nastanak svake spoznaje. Primjerice, ako hoćemo spoznati jabuku koja se nalazi pred nama, potrebna je trostruka sinteza pod vidom kategorije supstancije, dakle nečega što može imati svojstva. Da bismo spoznali kako je riječ o pojedinačnom predmetu, morali bismo provesti trostruku sintezu u skladu s kategorijom jedinstva. Ako nam je potrebno saznati je li dotična jabuka stvarna, moramo se na istovjetan način poslužiti i kategorijom realiteta. Provođenje trostruke sinteze uvijek je moguće zato što je naša svijest jedinstvo, a jedinstvo svijesti (*Einheit des Bewußtseins*) jest osnova svakoga spoznavanja.

Zasada smo objasnili Kantov nauku o temeljnim formama opažanja i mišljenja. Sljedeća je tema posvećena načelima razuma. Znamo kako su mogući apriorni sintetični sudovi: apriorni odnosi prostora i vremena dani su prostornim i vremenskim opažanjem te se mogu apriorno spajati s pomoću kategorija. Tako nastaju opće i nužno valjani stavovi matematike i čistoga prirodoslovlja. Načela čistoga prirodoslovlja izvode se *a priori*, bez ikakva utjecaja iskustva, a nazivlju se prirodnim zakonima. Prema Kantu čovjek je zakonodavac prirode (*Gesetzgeber der Natur*).

SHEMATIZAM I NAČELA

Transcendentala sila suđenja

Na temelju dosadašnjih razmatranja možemo zaključiti da dvije duhovne moći određuju spoznaju: čulnost i razum. Osjetilnošću su predmeti iskustva dani kao opažajovi, a razumom se misle, tj. opažajna obilježja povezuju se u pojam predmeta. I čulnost i razum moraju djelovati zajedno da bi nastala spoznaja jer svaka je spoznaja opažanje + mišljenje.

Opažanje se provodi u formama prostora i vremena. Mišljenje se izvodi prema kategorijama. Prostor, vrijeme i kategorije su osnovne forme spoznaje. Neovisni su o iskustvu, pa su stoga apriorni. Iskustvo je moguće tek na temelju tih apriornih struktura. Da bi nastalo iskustvo, mora se izspoljšati sadržaj, dan putem osjeta, obuhvatiti formama prostora i vremena. Razum tada ta opažajna obilježja povezuje pod vidom pojedinih kategorija. Sve te spoznajne elemente mi unosimo u sadržaj, pa su

stečene predodžbe naši vlastiti proizvodi. Zato su prema Kantovu shvaćanju izspoljašnji predmeti također naše pojave odnosno pojave za nas, a ne stvari o sebi.

S tim u vezi iskrsava jedna teškoća. Predočimo je s jednim primjerom! Pred nama se nalazi jabuka: razumu su dana opazajna obilježja, primjerice crveno, mirisno, meko itd. Njegova je zadaća međusobno povezati ta obilježja pod vidom kategorija. No ima 12 kategorija. Koju od njih valja primijeniti u danome slučaju? Treba li 'crveno', 'mirisno' i 'meko' povezati pod vidom kategorije supstancije? Tada ćemo dobiti predodžbu neke supstancije s obilježjima 'crveno', 'mirisno' i 'meko', primjerice "Jabuka je crvena, mirisna i meka". Možda treba ta opazajna obilježja objediniti pod vidom kategorije kauzaliteta? U tome slučaju dobit ćemo predodžbu nekakve uzročne sveze, primjerice "Crvenilo uzrokuje miris i mekoću". Kako zna razum na koji način valja postupiti u svakome pojedinačnom slučaju?

Ta teškoća pogađa sva četiri kategorijalna razreda. Razum mora dana opazajna obilježja u svakom pojedinom slučaju odrediti prema kvantiteti, kvaliteti, relaciji i modalitetu. Ako to primijenimo na naš slučaj jabuke, znači da razum mora odgovoriti na sljedeća pitanja:

1. da li je riječ o jedinstvu, mnoštvu ili cjelokupnosti;
2. da li je dotični predmet stvaran, nestvaran ili ograničeno stvaran;
3. da li njegove odredbe stoje u odnosu supstancije i akcidenta, uzroka i učinka ili uzajamnoga djelovanja;
4. da li je samo moguć ili već postoji ili je dapače nuždan.

Na svaki opazajno dan predmet razum mora primijeniti četiri kategorije, jednu iz svakoga kategorijalnoga razreda. Valja podsjetiti da kategorijalni razredi pretpostavljaju konjunktivnu uporabu kategorija odnosno da je za svaku spoznaju nužno upotrijebiti po jednu kategoriju iz svakoga razreda. Na drugoj strani, po tri kategorije u svakome razredu stoje u disjunktivnom odnosu, što znači da se uvijek rabi samo jedna kategorija iz jednoga razreda. Zato je vrlo ozbiljno pitanje kako razum pronalazi odgovarajuću kategoriju. Kako zna da je ova stolica na kojoj sjedim po kvantiteti jedna, po kvaliteti stvarna, po relaciji supstancija s određenim svojstvima, a po modalitetu postojeća?

Naš razum mora u sebi imati neku moć koja ga poučava kako se u danome slučaju primjenjuje ispravna kategorija. Ta je spoznajna moć sila suđenja (*Urteilskraft*). Dosada se tvrdilo kako postoje dvije duhovne moći: čulnost i razum. To je točno. Ali razum se tu rabio u širem smislu. Zapravo, on u sebi objedinjuje tri spoznajne moći: razum u užem smislu (*Verstand im engeren Sinne*), odredbenu silu suđenja (*bestimmende Urteilskraft*) i teorijski um (*theoretische Vernunft*). Razum u užem smislu daje misaona pravila, primjerice kategorije. Zato se može zvati moć pravila (*Vermögen der Regeln*). Odredbena je sila suđenja moć svođenja (*subsumieren*) pod pravila razuma odnosno određivanja da li nešto pripada ili ne pripada pod pravilo koje propisuje razum. Dakle, odredbena sila suđenja jest ona spoznajna forma koja odlučuje o tome koja se kategorija primjenjuje na dani opazaj. Ona dakle primjenjuje razumske pojmove na pojave, tj. na opazajove. Budući da primjena kategorija omogućuje spoznaju, sila suđenja je transcendentna.

Kod Kanta nalazimo izraz *Urteilskraft* (sila suđenja). Neki izraz *Urteilskraft* prevode na hrvatski 'snaga suđenja' što nije sasvim ispravno. Njemački izraz za snagu u fizikalnome smislu je *Leistung*, a za silu *Kraft*. Kada je riječ o metaforici vezanoj uz tu fizikalnu terminologiju, ima dosta razlike. Tako Nijemci kažu *Arbeitskraft*, a mi kažemo 'radna snaga, ili *Arbeitsleistung*, a mi 'radni učinak', iako i za filozofski izraz *Wirkung* (*effectus*) kažemo 'učinak'. Kako postupiti u traženju primjerenog izraza u hrvatskome? Kantova je terminologija ovisno o latinskoj terminologiji Baumgartenova udžbenika koji

je koristio, odnosno bio obvezan koristiti, u nastavi (*Metaphysica*, 1739, 1779). Baumgarten označuje čulnost kao *receptivitas*, a intelektualnu spoznaju *spontaneitas*. Kada ih pobliže određuje rabi s jedne strane tradicionalnu skolastičku terminologiju, pa kaže kako je čulnost *potentia* ili *facultas passiva*, a intelekt *potentia* ili *facultas activa*, i s druge strane terminologiju iz Leibnizove škole, pa isto tako kaže kako je čulnost *vis mortua*, a intelekt *vis viva*. Međutim ipak u odnosu ne samo na intelekt i čulnost, nego i sve druge spoznajne sposobnosti rabi najčešće izraz *facultas*. Primjerice *facultas diiudicandi*, otprilike 'sposobnost (ili bolje 'moć') rasuđivanja'. Kako je Kant predavanja držao na njemačkom za *potentia* i *facultas* je rabio izraz *Vermögen* (nekada, ali vrlo rijetko, *Fähigkeit*), a za *vis*, budući da je to bio Leibnizov fizikalni izraz, dosljedno je rabio *Kraft*. Zato imamo podjednako često *Erkenntniskraft* (*vis cognoscitiva*) i *Erkenntnisvermögen* (*facultas cognoscitiva*). Unatoč nepodudarnosti prenesenih značenja tih termina u hrvatskom i njemačkom, ipak je najbolje dosljedno koristiti hrvatski izraz 'sila suđenja' (*Urteilkraft*). Moglo bi se također reći 'moć suđenja' iako Kant sasvim slučajno ne koristi izraz *Urteilsvermögen*.

Kako sila suđenja primjenjuje čiste pojmove razuma na sadržaj opažanja? Naime, empirijski opažaj i čisti apriorni pojam razuma nemaju ništa zajedničko. Ima li ikakve veze između pukih opažajova crvenoga, mirisnoga i mekoga na jednoj strani i primjerice kategorije supstancije na drugoj strani? Na koji način sila suđenja uspostavlja odnos među njima? Prema kojemu se pravilu empirijski opažaj može svesti pod određenu kategoriju? To je jedno od glavnih pitanja Kantove filozofije. Ako sila suđenja rabi pogrešne kategorije, mogu nastati vrlo ozbiljni nesporedumi, a sigurnost spoznaje neće biti zajamčena.

Shematizam čistih pojmova razuma

Prva je zadaća dakle pronaći vezni članak (*Bindeglied*) između pukoga empirijskog opažaja i čistoga pojma. Sila bi suđenja morala imati nešto zajedničko s njima jer inače ne bi mogla posredovati među njima. Kada bismo pronašli nešto što je apriorno, kao što su kategorije, a istovremeno opažajno, i kada bi to bilo sadržano u svakoj kategoriji i u svakome opažaju, time bismo našli vezni članak. Usporedimo opažajna obilježja crveno, mirisno i meko s kategorijom supstancije! Zar nema u njima nešto zajedničko? I opažajna obilježja i kategorije jesu u vremenu jer su opažajovi i kategorije naše predodžbe. Apriorno opažanje vremena može posredovati između empirijski danih opažajova i čistih pojmova razuma. Vremenu je opažajnost zajednička sa opažajom, a apriornost s kategorijom. Odredbe vremena (*Bestimmungen der Zeit*) sadržani su kako u kategorijama tako i u empirijskim opažajovima. Na temelju tih vremenskih odredaba razum će spoznati koja kategorija pripada danome opažaju. Budući da ima četiri razreda kategorija, bit će također četiri vrste takvih apriornih odredaba vremena:

1. odredbe vremenskoga niza (*Zeitreihe*) odnosno odredbe obuhvaćanja uzastopnih dijelova vremena; odgovaraju kategorijama kvantitete;
2. odredbe vremenskoga sadržaja (*Zeitinhalt*); odgovaraju kategorijama kvalitete;
3. odredbe vremenskoga reda (*Zeitordnung*); odgovaraju kategorijama relacije;
4. odredbe vremenske ukupnosti (*Zeitbegriff*); odgovaraju kategorijama modaliteta.

Te apriorne odredbe vremena zapravo su posredovanje između kategorije i empirijskoga opažanja. Na temelju tih odredaba transcendentarna sila suđenja određuje koja se kategorija primjenjuje u danome slučaju. Kant ih zove shemama čistih

razumskih pojmova (*Schemata der reinen Verstandesbegriffe*). Transcendentalne su sheme dakle predodžbe koje imaju kako opažajni tako i pojmovni karakter. Pomoći njih se pojmovi uopažaju a opažajovi upojmljuju. Kakva je razlika između sheme i slike? Shema je opažajna predožba, ali općenita. Slika je također opažajna predstava, ali je pojedinačna. Ako uzmemo primjer trokuta, onda je shema trokuta - koja nije ni jednako ni raznostraničan trokut - uvjet za svaku sliku trokuta (= grafički prikaz trokuta). Transcendentalne sheme trebaju omogućiti primjenu kategorija na opažajove i time okončati transcendentalnu dedukciju. Prema tomu, konstituiranje iskustva uključuje zasada tri razine:

- ❖ Metafizička dedukcija = postoje čisti razumski pojmovi.
- ❖ Transcendentalna dedukcija = bez kategorija nije moguće iskustvo.
- ❖ Shematizam = kategorije se moraju pravilno primjenjivati.

Posljednja, četvrta razina uključuje još transcendentalna načela. Kategorije su bez shema samo funkcije razuma za pojmove, za puko mišljenje. Dakle bez shema se ne može uopće predočiti nikakav predmet. Drugačije rečeno, kategorije bez shema nemaju uopće spoznajnu funkciju! Kategorije imaju spoznajnu funkciju samo kao shematizirane kategorije.

- ◆ Kategorijama kvantitete (jedinstvo, mnoštvo, cjelokupnost) odgovaraju odredbe vremenskoga niza. Predstava vremenskoga niza, odnosno predstava sažimanja istovrsnih dijelova, istovjetna je s predodžbom broja. Broj je dakle shema za kategoriju kvantitete. On je kao vremenska odredba istodobno i aprioran i opažajan. Uloga je te sheme posredovati primjenu kategorija jedinstva, mnoštva i cjelokupnosti na pojave.
- ◆ Kategorijama kvalitete (realitet, negacija, limitacija) odgovaraju odredbe vremenskoga sadržaja. Samo na ono što ispunjava vrijeme primjenjujemo pojam realiteta. Samo je takva pojava stvarna. Dakle, ispunjeno je vrijeme (*erfüllte Zeit*) shema za kategoriju realiteta; prazno vrijeme (*leere Zeit*) bi bilo shema za kategoriju negacije, a više ili manje ispunjeno vrijeme (*mehr oder weniger erfüllte Zeit*) shema za kategoriju limitacije.
- ◆ Kategorijama relacije (supstancija, kauzalitet, zajedništvo) odgovaraju odredbe vremenskoga reda. Ustrajnost u vremenu (*Beharrlichkeit in der Zeit*) jest shema za kategoriju supstancije. Sila suđenja primjenjuje kategoriju supstancije samo na ono što traje u vremenu, na nešto što je ustrajno. Shema za kauzalnost je redovita uzastopnost (*regelmäßige Aufeinanderfolge*). Budući da grom redovito slijedi za munjom, povezuje razum obje pojave međusobno pod vidom uzročnosti. Isto tako je redovita istovremenost (*regelmäßiges Zugleichsein*) odredaba jedne supstancije s odredbama neke druge sheme za kategoriju zajedništva ili uzajamnoga djelovanja.
- ◆ Napokon, kategorijama modaliteta (mogućnost, postojanje, nužnost) odgovaraju odredbe vremenske ukupnosti. Postojanje nečega u bilo kojemu vremenu (*Dasein zu irgendeiner Zeit*) jest shema za kategoriju mogućnosti. Postojanje u nekom određenom vremenu (*Dasein zu einer bestimmten Zeit*) omogućuje primjenu kategorije postojanja, a postojanje u svakome vremenu (*Dasein zu aller Zeit*) primjenu kategorije nužnosti.

Na koncu dolazimo do tablice shema čistih razumskih pojmova:

1. vremenski niz (broj) za kategorije kvantitete
jedna vremenska točka - jedinstvo
mnoge vremenske točke - mnoštvo
sve vremenske točke - cjelokupnost
2. vremenski sadržaj za kategorije kvalitete
ispunjeno vrijeme - realitet
prazno vrijeme - negacija
više ili manje ispunjeno vrijeme - limitacija
3. vremenski red za kategorije relacije
ustrajnost u vremenu - supstancija
redovita uzastopnost - kauzalitet
istovremenost - zajedništvo, uzajamno djelovanje
4. vremenska ukupnost za kategorije modaliteta
postojanje u bilo kojemu vremenu - mogućnost
postojanje u određenome vremenu - postojanje
postojanje u svakome vremenu - nužnost

Vrhovno načelo svih analitičkih sudova

To je načelo isključenoga proturječja (B 190), poznato kao takvo iz filozofske tradicije. Opći je i dostatan kriterij analitičkih spoznaja. S druge strane, nije dostatan, ali je također nuždan (= negativan) uvjet za istinitost sintetičke spoznaje. U samome tekstu Kant ne uvodi posebnu definiciju, nego jednostavno pretpostavlja nešto proturječno.

Vrhovno načelo svih sintetičkih sudova

Glasi ovako: »Svaki predmet stoji pod nužnim uvjetima sintetičnoga jedinstva raznolikosti opažanja u mogućem iskustvu« (B 197). To je ujedno vrhovno načelo sveg iskustva. Sam ga Kant objašnjava sljedećim izravnavanjem: uvjeti mogućeg iskustva = uvjeti mogućnosti predmeta iskustva.

Načela čistoga razuma

Pomoću transcendentálnih shema može sila suđenja sve pojave svesti pod određene kategorije. Uvjeti su za to:

- da se na svaku pojavu primijeni shema kvantitete odnosno broj, tj. da svaka pojava bude u jednome vremenskom nizu;
- da se na svaku pojavu primijeni shema kvalitete odnosno vremenski sadržaj, tj. da svaka pojava ili ispunjava ili ne ispunjava vrijeme
- da se na svaku pojavu primijeni shema relacije odnosno vremenski red, tj. da svaka pojava pripada nekom određenom vremenskom redu, bilo ustrajnosti, bilo kauzaliteta, bilo istovremenosti;

- da se na svaku pojavu primijeni shema modaliteta odnosno vremenska ukupnost, tj. da svakoj pojavi pripada neka određena ukupnost vremena, a to se očituje postojanjem u bilo koje, u neko određeno ili u svako vrijeme.

Ako bi nešto postojalo što se ne shvaća u nekome vremenskom nizu, na to se ne bi mogla primijeniti shema kvantitete, pa tako ni kategorije jedinstva, mnoštva i cjelokupnosti. Isto vrijedi za sve ostale slučajeve. Prema tomu, moraju se pretpostaviti još neki zakoni prije nego što se provede svođenje pojava pod sheme vremena i tako omogućiti primjena kategorija odnosno spoznaja uopće. Ti su zakoni načela čistoga razuma (*Grundsätze des reinen Verstandes*). Neposredno proizlaze iz kategorija i apriornih vremenskih odredbi odnosno shema. Te se apriorne vremenske odredbe spajaju s kategorijama u sudove. Budući da su i kategorije i sheme neovisne o iskustvu, to je povezivanje moguće *a priori*. Sudovi koji proizlaze na temelju tih spojeva jesu apriorni sudovi. A kako međusobno povezuju opažajove (sheme vremena) i pojmove (kategorije), što znači da unose novi sadržaj, ti sudovi moraju biti apriorni sintetični sudovi (*synthetische Urteile a priori*). Mogućnost načela čistoga razuma - a ona su ujedno načela čistoga prirodoslovlja (*Grundsätze der reinen Naturlehre*) - počiva na apriornoj predodžbi vremena. Budući da nastaju povezivanjem kategorija s odgovarajućim shemama, bit će ih četiri skupine, u skladu s kategorijalnim razredima.

1. Aksiomi opažanja

- ◆ Osnovna tvrdnja glasi da su svi opažajovi ekstenzivne veličine (B 202), a to znači da svi predmeti iskustva moraju biti objekt matematike diskretnih kvantiteta (aritmetike).

Načelo kvantitete nastaje spajanjem odredbi vremenskoga niza s kategorijama kvantitete. Glasi ovako: sve se pojave, tj. svi opažajovi, dadu pojmiti samo u jednome vremenskom nizu. Ili nešto drukčije: svi opažajovi su ekstenzivne, tj. protežne, veličine. Kant to načelo nazivlje aksiomima opažanja (*Axiome der Anschauung*). Kada pojave ne bismo obuhvaćali jednim vremenskim nizom, dakle neprekinutim prelaženjem s jednoga na drugi trenutak, s jednoga na drugi dio, ne bismo na pojavama zamijetili nikakve protežnosti. Zamjedba protežnoga tek nastaje uzastopnim zahvaćanjem dijelova. Bez toga ne bismo uopće imali prostorni opažaj. Štoviše, brojeve ne bismo mogli prenijeti na pojave. Ne bismo mogli znati u predodžbi jabuke je li riječ o jednoj ili više jabuka. Broj je sažimanje istovrsnih uzastopno shvaćenih dijelova. Time što stvari predočujemo u jednome vremenskom nizu, dakle kao ekstenzivne veličine, moguće je prenošenje matematike na svijet pojava. Bez aksioma opažanja ne bi bilo matematički utemeljena prirodoslovlja. To što u fizici možemo računati, što možemo recimo predvidjeti pomrčinu Sunca, što možemo izračunati brzinu tijela u padu itd, moguće je zato što sve pojave shvaćamo u jednome vremenskom nizu odnosno kao protežne veličine. Bez toga načela kvantitativnoga opažanja ne bi bilo egzaktnih znanosti.

2. Anticipacije zamjećivanja

- ◆ Osnovna tvrdnja glasi da u svim pojavama ono što je realno, koje je predmet čulnosti, ima intenzivnu veličinu odnosno stupanj (B 207), a to znači da je svaki predmet iskustva objekt matematike neprekinutih kvantiteta (geometrije).

Načelo kvalitete nastaje spajanjem odredbi vremenskoga sadržaja (ispunjeno ili prazno vrijeme) s kategorijama kvalitete. Glasi ovako: u svim pojavama ispunjava realno, dakle ono što pobuđuje osjet, neki određeni stupanj vremena. Ili nešto drukčije: osjetu i

osjetom pobuđenu realitetu odgovara intenzivna veličina. Kant nazivlje to načelo anticipacijama zamjećivanja (*Antizipationen der Wahrnehmung*). To je naime jedino što se prije svakoga iskustva može anticipirati od osjeta. Kada to načelo ne bi bilo u nama *a priori*, ne bismo mogli sheme kvalitete, pa tako ni same kategorije kvalitete, primijeniti na iskustva. Ništa ne bismo znali o realitetu, negaciji i limitaciji pojava. Naša je spoznajna moć tako ustrojena da svakom osjetu, dakle i svakom realitetu, moramo pripisati neki određeni stupanj, dakle neku određenu veličinu. Ako je ta veličina jednaka nuli, onda znamo da je riječ o nestvarnosti (negacija). Kako se svaki stvarni osjet može smanjiti, postupno preko svih mogućih veličina, sve do nestajanja odnosno prelaska u nulu, postoji između realiteta i negacije neprekinuta sveza. Drugim riječima, sve su pojave neprekinute veličine. Nema skokova u prirodi, postoje samo neprekinuti prijelazi. Ako svaki realitet u zamjedbi ima neki stupanj, nije moguće iskustvo koje bi ukazivalo na posvemašnje nedostajanje realnoga u pojavi. To znači da se na temelju iskustva nikada ne može dokazati postojanje potpuno praznoga vremena ili potpuno praznoga prostora. Ako se ne zamjećuje nikakvi realitet, onda nema ni pojave. U tome se slučaju primjenjuje kategorija negacije.

3. Analogije iskustva

Načelo relacije omogućuje primjenu kategorija relacije s pomoću odredbi vremenskoga reda. Glasi ovako: sve pojave moraju u skladu sa svojim postojanjem *a priori* stajati u odnosima vremenskoga reda (ustrajnost, slijed, istovremenost), ako valja spoznati njihovu cjelovitu povezanost. Ili drugim riječima: iskustvo, tj. sveza pojava, moguće je samo predodžbom nužnoga povezivanja zamjedbi. Naš je razum tako ustrojen da može shvatiti pojave u njihovoj svezi samo ako ih apriorno misli spojene prema odnosima vremenskoga reda. Dakle on sam te odnose u formi načela unosi u pojave. Samo tako je uz pomoć shema moguća primjena kategorija relacije (supstancija, kauzaliteta, uzajamnoga djelovanja). To vrhovno načelo iskustva (*Grundsatz der Erfahrung*) uključuje u sebi na temelju triju odnosa vremenskoga reda (ustrajnost, slijed, istovremenost) tri posebna načela ustrajnosti, slijeda i istovremenosti. Kant ih nazivlje analogijama iskustva (*Analogien der Erfahrung*). Ta se načela bitno razlikuju od prvih dvaju: aksiomi opažanja i anticipacije zamjećivanja odnose se na pojave s obzirom na njihovu mogućnost jer propisuju kako se pomoću brojnih veličina pojava može odrediti kao ekstenzivna i intenzivna veličina. Riječ je dakle o matematičkim načelima koja su konstitutivna i odnose se na veličinu, pa tako uopće konstituiraju pojavu s matematičkoga motrišta. Uloga je analogija iskustva sasvim drukčija: one reguliraju samo međusobni odnos pojava s obzirom na njihovo postojanje. One su regulativne i dinamične, a odnose se izravno na postojanje. Ne ustrojavaju pojedinačnu zamjedbu, nego pokušavaju od mnogolikosti zamjedbi stvoriti jedinstvo.

Prva analogija

- ◆ Osnovna tvrdnja glasi da možemo odrediti promjenu u predmetima čulne predstave – ne samo promjenu u samim našim zamjedbama – samo ako je percipiramo kao slijed stanja supstancije koja prolazi tu promjenu.

Prva analogija iskustva odnosno načelo ustrajnosti (*Grundsatz der Beharrlichkeit*) tvrdi dakle da je u svakoj promjeni pojava postojana odnosno da neprekinuto ustrajava

supstancija, a njezin se kvantum u prirodi niti povećava niti smanjuje. Bez toga načela ne bi u pojavama ništa bilo ustrajno. A tek na temelju nečega što je ustrajno zamjećujemo promjene među pojavama. Štoviše ne bismo mogli primijeniti kategoriju supstancije. Sve su promjene zapravo promjenjiva stanja supstancije, pa bez supstancije ne bi bilo ni promjena odnosno ne bi iskustvo bilo moguće. Primjerice kada zamjećujemo obilježja crveno, mirisno i mekano, tada razum primjenjuje načelo ustrajnosti supstancije. Pretpostavlja naime nositelja tih obilježja, primjerice jabuku, kao nešto postojano u vremenu. Ta postojnost ili ustrajnost u vremenu služi snazi suđenja kao shema za kategoriju supstancije. To načelo održavanja supstancije, odnosno održavanja materije ili mase, jest temeljem sveukupne prirodne znanosti. U svim promjenama ostaje količina supstancije jednaka. Iz toga slijedi načelo da iz ničega ne nastaje ništa. Kao što materija ne može nestati, ne može ni nastati nova materija. Ono što zovemo nastajanje i nestajanje samo je prelaženje postojeće materije u drugo stanje.

Druga analogija

- ◆ Osnovna tvrdnja glasi: Ako smo i sami podložni nizu zamjedbi, nema ničega u njihovu neposrednom osjetilnom sadržaju na temelju kojega bismo zaista znali da postoji objektivna promjena. Zato možemo razlikovati subjektivni slijed aprehenzije od objektivnoga slijeda pojava samo ako možemo prosuditi da neki određeni slijed objektivnih stanja - a time također slijed naših zamjedbi tih objektivnih stanja - određen u skladu nekim pravilom (*nach einer Regel*) koje potvrđuje da slijed zamjedbi može slijediti samo slijed pojava, a to je ono što nazivamo zakon uzročnosti (B 238).

Promjenu stanja kroz koja supstancija prolazi ne bismo mogli objediniti iskustvom kada ne bi bilo načela koje promjene povezuje u jedinstvo. Budući da se odnosi na pojave koje uzastopno slijede u vremenu, zove se načelo vremenskoga slijeda (*Grundsatz der Zeitfolge*). Glasi ovako: sve se promjene događaju prema zakonu povezivanja uzroka i učinka. Druga analogija iskustva zapravo je zakon kauzaliteta (*Kausalitätsgesetz*). Bez toga načela samo bismo poimali pojedinačne zamjedbe, pa čak i njihov vremenski slijed u skladu s načelom ustrajnosti, ali ne bismo zamjećivali nužnu svezu među pojavama. Mogli bismo primjerice vidjeti munju i čuti grom. Međutim ne bismo mogli zamijetiti neku nužnu vezu između njih. Za to nam je potreban zakon uzročnosti: prethodno je stanje uzrok narednoga, za munjom nužno slijedi grom. Gdje pojave redovito slijede jedna za drugom, sila suženja može, oslanjajući se na drugu analogiju iskustva, primijeniti kategoriju kauzalnosti. Pritom se kao shemom služi redovitim slijedom u vremenu.

Što znači načelo kauzaliteta za znanost? Bez njega ne bi bilo zakonomjerne sveze prirodnih događanja. Zbog toga je osnovno načelo istraživanja. Što god se u prirodi događa, to nas načelo prisiljava da tražimo uzrok toga događanja. Kada utvrdimo uzrok, ono zahtijeva da nastavimo s traženjem uzroka odnosno da dalje pitamo što je uzrok uzroka itd. Sveza koja se tako uspostavlja među pojavama jest opća i nužna. Budući da je naš razum tako ustrojen da sve pojave koje zakonomjerno slijede jedan za drugom shvaća samo pod vidom uzroka i učinka, i budući da to apriorno načelo uzročnosti s obzirom na vremenski slijed pojava unosi u pojave, bjelodano je da mi zakon kauzalnosti ponovno nalazimo u iskustvenu svijetu. Time zapravo samo spoznajemo našu vlastitu zakonomjernost. Razum je ona spoznajna moć koja proizvodi nužnu svezu među pojavama u prirodi.

Treća analogija

- ◆ Osnovna tvrdnja glasi: Budući da stanja objekta uvijek zamjećujemo u slijedu, ne možemo neposredno zamijetiti više stanja više objekata istovremeno. Zato možemo prosuđivati da više stanja i objekata istovremeno postoji u različitim dijelovima prostora samo ako za njih vrijedi zakon interakcije koji kaže da jedno stanje jednog objekta ne može postojati bez drugoga stanja drugog objekta (B 260).

Načelo treće analogije tematizira istovremenost supstancija (*Zugleichsein der Substanzen*). Tvrdi dakle da se sve supstancije koje zamjećujemo istovremeno u prostoru nalaze u stalnom uzajamnom djelovanju. Kada naš razum ne bi to načelo unosio u pojave, ne bismo uopće imali predodžbu istovremenosti pojava. Opazimo li recimo jednu jabuku na drevetu i jednu jabuku ispod drveta, i utvrdimo li da opažanje možemo ravnopravno i bez razlike započeti s bilo kojim od tih dvaju opažaja, opravdano je zaključiti da te dvije pojave ne stoje u jednostranom odnosu uzroka i učinka. Razum na njih primjenjuje načelo uzajamnoga djelovanja i tek na temelju toga može se reći da je njihovo postojanje istovremeno. Obrnuto, kada zamjećujemo stvari koje postoje istovremeno, na njih možemo primijeniti kategoriju uzajamnoga djelovanja. Razum se pritom služi istovremenosti kao shemom. Prema Kantovu mišljenju sve se supstancije nalaze u odnosu uzajamnoga djelovanja. Leibniz se s tim ne bi složio; njegova monadologija i Kantova treća analogija iskustva ne mogu se uskladiti. Leibnizove monade su posvema neovisne jedna o drugoj. Razlika je i u tome što treća analogija vrijedi za pojave, a Leibniz kada govori o monadama, smatra ih stvarima o sebi.

Sve tri analogije iskustva vrijede za pojave stvari, ne za stvari o sebi. One su načela kojima se postojanje pojava u vremenu određuje s obzirom na trajanje, slijed i istovremenost. Tek na osnovi tih načela može se postojanje pojava povezati u zakonomjerno jedinstvo. Tu zakonomjernu svezu pojava s obzirom na njihovo postojanje zove 'priroda'. Stoga se može reći kako priroda nastaje tek na temelju analogija iskustva.

Postulati empirijskoga mišljenja uopće

Za kategorije modaliteta, kao i za sve druge kategorije, moraju postojati odgovarajuća načela. Inače primjena kategorija modaliteta ne bi bila moguća: ne bismo mogli razlikovati puku mogućnost od stvarnoga postojanja i nužnosti. Za to su neophodna načela modaliteta.

Već je ranije rečeno kako shema za kategoriju mogućnosti pretpostavlja postojanje stvari u bilo kojemu vremenu i upućuje na primjenu kategorije mogućnosti. Ali odakle znamo da neka stvar može postojati u bilo kojemu vremenu? To saznajemo na temelju prvoga načela modaliteta koje glasi ovako: ono što je u skladu s formalnim uvjetima iskustva (*mit den formalen Bedingungen der Erfahrung*) jest moguće. Formalni uvjeti iskustva jesu oni koji omogućuju iskustvo s obzirom na njezinu formu, a to su forme opažanja i mišljenja te načela našega razuma. Dakle ono čija predstava sadrži prostorni i vremenski opažaj i što odgovara načelima razuma, može postojati u bilo kojemu vremenu. Za takvo se nešto kaže da je moguće. Duhovna bića koja su u prostoru i vremenu, ali nemaju prostornu protežnost, protuslove formalnim uvjetima iskustva. Pretpostavljeno je naime da su svi naši izpoljašnji opažajovi protežne veličine, pa spomenuta duhovna bića nisu mogući predmet iskustva.

Shema za kategoriju postojanja jest postojanje u nekom određenom vremenu. Ali kako znamo da neka stvar može postojati u nekom određenom vremenu? To nam kaže

drugo načelo modaliteta: ono što je u skladu s materijalnim uvjetima iskustva (*mit den materialen Bedingungen der Erfahrung*), dakle s osjetom (*Empfindung*), jest stvarno. Iskustvo kao spoznaja nastaje kada je sadržaj odnosno tvarni dio spoznaje dan te se potom oblikuje. No sadržaj je spoznaje osjet. Dakle, nešto je stvarno ako u nama pobuđuje osjet. Ovaj papir ispred mene je stvaran jer pobuđuje u meni osjet vida i dodira. A sve što je u skladu s osjetom, dakle s materijalnim uvjetima iskustva, jest stvarno, tj. stvarno postoji.

Za kategoriju nužnosti shema je postojanje u svakome vremenu. Što to znači? Odgovor nalazimo u trećem načelu modaliteta koje glasi ovako: sve ono čija je sveza sa stvarnošću određena u skladu s općim uvjetima iskustva nužno egzistira. Dakle ono što se ne daje odstraniti iz cjeline stvarnosti, a da se pritom ne dokine ta cjelina, nužnošću mora postojati u svakome vremenu. Na to što postoji u svakome vremenu moć suđenja može primijeniti kategoriju nužnosti.

Načela modaliteta predočuju zahtjeve koji uopće omogućuju empirijsko mišljenje. Zahtjev je za moguće da budu ispunjeni formalni uvjeti iskustva, dakle prostor, vrijeme i kategorije, za stvarno da budu ispunjeni materijalni uvjeti, dakle osjet, za nužno da postoji sveza sa stvarnošću u skladu s općim uvjetima iskustva. To su dakle postulati empirijskoga mišljenja uopće.

Pobijanje idealizma

Najzanimljiviji dio u završnome dijelu transcendentálnih načela jest jedan kratak odlomak, posvećen pobijanju idealizma, a taj je odlomak Kant dodao drugom izdanju *Kritike čistog uma*.

♦ Osnovna tvrdnja glasi da vremenski sudovi o našim vlastitim stanjima pretpostavljaju objekte koji postoje na način koji se razlikuje od samih naših predodžbi. Kant iz toga zaključuje da svijest o sebi također uključuje svijest o objektima izvan sebe (B 275-276).

U tumačenju toga kratkog teksta neke su stvari sporne, primjerice dokazuje li Kant da je naša spoznaja o postojanju izspoljšnijih stvari ontološki različita od naših vlastitih predodžbi. Na to se izgleda treba odgovoriti potvrdno, naime da mi zaista spoznajemo postojanje objekata koji se ontološki razlikuju ne samo od nas samih, nego i od naših vlastitih misli. Ako to Kant ne bi tvrdio, njegov bi transcendentální idealizam gubio svoje temeljno uporište. No to je jedan od mnogih Kantovih pokušaja da riješi taj problem, usp. primjerice *Reflexionen* 6311-6318 (AA XVIII 606-623). Dakako, cjelovito se tumačenje *Pobijanja idealizma* mora vezati uz problematiku *Paralogizma*. U širem kontekstu Kantova su razmišljanja oko pobijanja idealizma srodna Lockeovim dilemama oko osobnog identiteta.

Kant polazi od pretpostavke – na kojoj počivaju dokazi i pobijanja u *Paralogizmima* – da je sve znanje o nama samima iskustveno, ali s jednom jedinom iznimkom: postojanje jastva (*das Ich*) nije empirijska svijest, nego je svijest mojega postojanja puka intelektualna predstava (odnosno pojam) ili transcendentálna apercepcija. Nije dakle opažaj! No iz toga se ne izvode nikakve druge spoznaje, nego je to uvjet valjanosti svake empirijske spoznaje. Na drugoj strani, a to je ujedno osnova za pobijanje idealizma, spoznaja o mojemu individualnom postojanju nije moguće bez postojanja stvari izvan mene. To je upravo izraženo u *Poučku* na kojemu se temelji dokaz u *Pobijanju idealizma* (B 275):

»*Das bloße, aber empirisch bestimmte, Bewußtsein meines eigenen Daseins beweist das Dasein der Gegenstände*» Puka, ali empirijski određena, svijest mojega vlastitog postojanja dokazuje postojanje predmeta u prostoru izvan

im Raum außer mir«

mene.«

Dakle moje vanjsko iskustvo uvjet je svakoga iskustva! Znači li to da je iskustvo predmeta koji postoje izvan mene također uvjet unutrašnjeg iskustva? Da!

Od velike je važnosti promjena u tretiranju idealizma u prvom (1781) i u drugom (1787) izdanju *Kritike čistog uma*. U prvome izdanju pobijanje idealizma nalazimo unutar prve, u drugom izdanju promijenjene verzije *Paralogizama* (A 370-371). Ta se dva pobijanja, dakle pobijanje idealizma u prvom i pobijanje idealizma u drugom izdanju, u tolikoj mjeri međusobno razlikuju da u nekomu smislu i proturječe jedan drugomu.

- ◆ Pobijanje u prvom izdanju (A 370-371):
Spoljašnji su objekti samo vrsta mojih predodžbi.
Neposredno sam svjestan spoljašnjih objekata.
Dakle, spoljašnji se objekti spoznaju da sa sigurnošću postoje.
- ◆ Pobijanje u drugom izdanju (B 275-276):
Svaka spoznaja pretpostavlja nešto postojano u opažaju.
No to postojano ne može biti opažaj u meni.
Dakle, spoznaja postojanoga u opažaju moguća je samo na temelju nečega izvan mene.

Pobijanje A pretpostavlja da su spoljašnji objekti puke predodžbe, a sigurnost u njihovo neovisno postojanje ovisi o unutrašnjoj spoznaji. Tomu nasuprot, pobijanje B tvrdi da spoljašnji objekti ne mogu biti ništa u nama odnosno da i naše unutrašnje iskustvo počiva na spoznaji spoljašnjih objekata. Možemo reći kako pobijanje A može biti ujedno potvrda onoga što Kant u drugom izdanju zove 'dogmatski idealizam' Berkeleyeva tipa, što potvrđuje mišljenje da prvo izdanje jače ističe Kantovu tezu fenomenalizma ('spoznajemo samo pojave'). Bez obzira na neke slabosti u dokazu, pobijanje B ipak bolje uspijeva provesti ravnotežu između transcendentalnoga idealizma i teorije iskustva, što Kantova filozofija ujedno želi biti.

Uza sve teškoće i razlike na neki način i jedno i drugo pobijanje sukladno je osnovama Kantove epistemologije. Naime pobijanje A ističe neposrednost, a Kantova spoznajna teorija upravo naglašava da se stvari spoznaju neposredno iako se znaju samo kao pojave. U pobijanju A polazi se od toga da vanjske objekte moram poimati neposredno zato što ih spoznajem kao moje vlastite predodžbe. Cijeli se dokaz iscrpljuje tezom neposrednosti, što dakako ostavlja otvorenu mogućnost drugačijih idealističkih zaključaka. No u pobijanju B također se tvrdi da vanjske objekte spoznajemo neposredno. Zašto? Zato što su spoljašnji objekti, iako u konačnici nisu samo moje predodžbe, neposredno pretpostavljeni sviješću mojega vlastitog stanja.

Ovo kratko *Pobijanje idealizma*, kao i neki drugi problemi Kantove filozofije, bili su povod za učenje o takozvanoj dvostrukoj afekciji:

I. Kauzalna veza između spoljašnjih objekata i pojavnoga jastva.

Pretpostavlja se da spoljašnji objekti aficiraju empirijsko jastvo.

II. Kauzalna veza između stvari o sebi i transcendentalnoga jastva.

Pretpostavlja se da stvari o sebi aficiraju transcendentarno jastvo.

Tu teškoću oko dvostruke afekcije potvrđuju Kantovi postumni spisi.

Zaključak o načelima

Sva spomenuta načela nalaze se *a priori* u našem razumu. To znači da nastaju prije svakog iskustva spajanjem kategorija sa shemama vremena. Ta su načela apriorni sintetični sudovi. Pomoću njih pojave se povezuju u jednu cjelinu koju zovemo priroda.

Razum dakle unosi u prirodu svoje zakone. On je zakonodavac prirode. Ne ravna se razum prema prirodi, nego se priroda ravna prema razumu. Kant to stajalište uspoređuje s Kopernikovim obratom. Kao što je Kopernik vođen zamišlju da se Zemlja okreće oko Sunca, a ne Sunce oko Zemlje, tako je i Kant pošao od pretpostavke da se predmeti spoznaje ravnaju prema spoznaji, a ne spoznaja prema predmetu. Kant počinje *Kritik der reinen Vernunft* tom mišlju: "Dosada se prihvaćalo da se sva naša spoznaja ravna prema predmetima. Ali svi pokušaji da se pomoću pojmova nešto utvrdi *a priori* čime bi se proširila naša spoznaja, propali su pod takvom pretpostavkom. Neka se zato jednom pokuša ne bismo li u zadaćama metafizike bolje uznapredovali ako prihvatimo da se predmeti moraju ravnati prema našoj spoznaji" (B XVI).

Samo za prirodu dakle za svijet pojava, razum je zakonodavac. O stvarima po sebi ne možemo ništa reći. Pojave su upravo stvari o sebi, ali onako kako ih mi predodajemo u skladu s našom moći spoznavanja. Pojave su predodžbe i moraju udovoljavati zakonima spoznajne moći. Prema tomu, priroda je sveza naših predodžbi. Izlaganje o načelima možemo ovako sažeti:

1. kvantiteta: aksiomi opažanja; svi su opažajovi prostorno protežne veličine
2. kvaliteta: anticipacije zamjećivanje: svi osjeti su intenzivne, stupnjevito raspoređene veličine
3. relacija: analogije iskustva
  - a) održavanje materije: u mijeni promjena ustraje supstancija
  - b) zakon kauzalnosti: sve se promjene događaju u skladu sa zakonom spajanja uzroka i učinka
  - c) zakon uzajamnoga djelovanja: dok su supstancije istovremene, nalaze se u odnosu uzajamnoga djelovanja
4. modalitet: postulati empirijskoga mišljenja
  - a) moguće je što u sebi ima forme prostora, vremena i kategorija
  - b) postojeće je ono što pobuđuje osjete
  - c) nužno je što se ne može izostaviti iz sveze pojava

Pronašli smo, dakle, načela kojima se služi naša apriorna spoznajna moć kada pokušava postići sintetičnu spoznaju. Sada na koncu transcendentale analitike znamo kako su mogući apriorni sintetični sudovi. Sažmimo još jednom temeljni problem!

Leibniz smatra sa da svi naši pojmovi urođeni. Spoznaja znači rastvaranje sadržaja već prisutnoga u pojmu. Svi su naši sudovi analitični i kao takvi apriorni. Nema djelovanja izvana, dakle nema ni spoznajnoga iskustva. Budući da naši sudovi samo iskazuju što se već nalazi u svim zajedničkim i općim pojmovima, moraju takvi sudovi biti opće i nužno valjani.

Hume nas uči da svi pojmovi potječu od iskustva. Nema urođenih pojmova. Samo u matematici ima sudova koji su opće i nužno valjani, koji se tvore bez udjela iskustva, koji su dakle apriorni. Ali ti su sudovi analitični jer ne proširuju našu spoznaju, samo je čine razgovjetnijom. Iskustveni sudovi proširuju naše znanje i zato su sintetični, ali svi su oni samo aposteriorni, tj. nastaju tek pomoću iskustva. Nema apriornih sintetičnih sudova, pa isto tako nema općevaljanih i nužnih empirijskih stavova.

Kantovo rješenje glasi ovako: moramo razlikovati dva čimbenika spoznaje: sadržaj i formu. Sadržaj je dan izvana u iskustvu, na temelju osjeta. Njegova je danost aposteriorna. Spoznajne forme potječu od nas te su apriorne. Tek na temelju toga što dani sadržaj oblikujemo uz pomoć apriornih spoznajnih sredstava, nastaje istinska spoznaja. Pritom sudjeluju dvije spoznajne moći: čulnost i razum (odnosno razum u širem smislu). Čulnost zahvaća dani spoznajni sadržaj (osjete) u formi prostora i vremena. Na temelju toga nastaju puki opažajovi. Potom naš razum spaja te opažajove

pomoću kategorija u pojmove. Pritom se ravna prema apriornim u njemu samome sadržanim načelima. Ta je načela razum proizveo povezivanjem kategorija sa shemama vremena. Isključiva je uloga svih tih spoznajnih formi omogućavanje iskustva. Iako su posve neovisni o iskustvu, jedina je svrha spoznajnih formi da ostvare iskustvenu spoznaju. Zato su transcendentalni.

Spoznaja nastaje samo tako što se čulnost i razum nadopunjuju. Dakle povezivanjem opažaja i pojma. Budući da je prostorno i vremensko opažanje apriorno, možemo povezivati apriorne odnose prostora i vremena s kategorijama. Time nastaju apriorni sintetični sudovi, dakle proširbeni sudovi koji su opće i nužno valjani. To su stavovi matematike i čistoga prirodoslovlja. Time što prema tim motrištima oblikujemo sadržaj iskustva, nastaje priroda uređena u skladu s opće i nužno valjanim zakonima. Pritom priroda ne znači ništa drugo osim sveze pojava. Naime, sva se naša spoznaja odnosi na pojave, ne na stvari o sebi.

Te se misli dadu sažeto prikazati sljedećom tablicom:

SASTAVNI DIJELOVI SPOZNAJE

SADRŽAJ
(dan je u vidu
osjeta, dakle *a
posteriori*)

APRIORNE FORME
(dane su *a priori*, prije svakog iskustva)

FORME ČULNOSTI
(načini zahvaćanja)

FORME RAZUMA
(načini povezivanja)

PROSTOR
(forma izvanjskog osjeta)

VRIJEME
(forma unutrašnjeg
osjeta)

KATEGORIJE
(apriorni pojmovi)

SHEME

NAČELA
(apriorni sudovi)

A ko dakle spoznaja nastaje samo sudjelovanjem čulnosti i razuma, odnosno opažanja i mišljenja, onda iz toga proizlazi da se čistim neopažajnim mišljenjem ne postiže spoznaja. Puke misaone tvorevine ili *noumena* nikada ne mogu biti predmetom

spoznavanja. Mi spoznajemo samo pojave ili *phaenomena*, dakle osjetilne stvari, koje su dane u prostoru i vremenu. Metafizika kao znanost o nadosjetilnome nije moguća.

Ipak postoji neodoljiv nagon da se prekorače granice mogućeg iskustva i prodre u carstvo nadosjetilnoga. Naime, ondje se očekuje odgovor na pitanja o ljudskoj duši, svijetu kao cjelini i Bogu. Te nam se tri ideje nameću kako samom naravljju našega spoznajnog ustroja tako i tradicijom metafizike. Kant o tome raspravlja u transcendentalnoj dijalektici.

TRANSCENDENTALNA DIJALEKTIKA

Um kao izvor metafizičkoga nagona

Kant je u transcendentalnoj analitici pokazao kojim sredstvima i kako razum ostvaruje iskustvo. Cjelokupni svijet pojava, tj. sav iskustveni svijet, njegovo je djelo. On je dakle zakonodavac prirode. Dokle seže njegova vladavina, dotle dopire i znanost. No razum uspješno postiže spoznaju samo uz sudjelovanje čulnosti. Razum bez čulnosti ne ozbiljuje spoznaju odnosno pojam je bez opažaja prazan. Zakonodavac prirode ograničen je na svijet pojava.

Ipak u nama postoji nesavladiva potreba da se dignemo iznad granica prostorno-vremenskoga svijeta. Uvijek iznova moramo, i protiv opomene našega kritičkog razuma, sa svojim mislima težiti prema svijetu nadosjetilnoga. Kako se može objasniti ta uzaludna ali nezatomljiva žudnja? Kant traži odgovor na to u transcendentalnoj dijalektici. No njegov nas odgovor vodi još dublje u našu spoznajnu moć gdje otkrivamo korijen metafizičkoga nagona: otkriva ga u našem umu. Iz toga korijena nastalo je veliko stablo tradicionalne metafizike. Kant smatra kako to stablo treba srušiti. Međutim, sam će korijen ostati, s rezultatom da znanje valja ograničiti. Ali Kant ograničuje znanje da bi oslobodio prostor za vjerovanje.

Logička upotreba uma

Već smo spomenuli da je razum trojake naravi: razum u užem smislu, snaga suđenja i um. Razum u užem smislu bio je definiran kao moć suđenja. On uspostavlja kategorije i uz pomoć shema vremena transcendentalna načela, te tako uz njihovu pomoć ostvaruje iskustvo. Inače je snaga suđenja spoznajna moć koja danosti svodi na pravila koja je postavio razum. Ona nam kaže koju kategoriju treba primijeniti na opažajni sadržaj ili na koja načela treba svesti dane pojave.

Um se u logičkome pogledu može definirati kao moć zaključivanja (*Vermögen zu schließen*). Već smo za razum utvrdili da ima dvojaku uporabu: čisto logičku i transcendentalnu. U čisto logičkoj uporabi razuma riječ je o povezivanju danih pojmova u skladu s načelom proturječnosti. Subjekt se ne može u sudu spajati s predikatom koji mu protuslovi, primjerice subjekt 'kugla' ne može se vezati s predikatom 'trostran'. Odgovaraju li pojmovima zaista iskustveni predmeti, to je pitanje nevažno za čisto logičku upotrebu razuma. Ta upotreba vodi samo analitičnim sudovima, dakle onima koji ne proširuju našu spoznaju, nego već postojeće znanje pojašnjuju.

Logičkoj uporabi razuma slično je zaključivanje uma kao logička operacija. Zaključivati znači izvoditi sud iz nekoga drugoga suda ili iz više njih. Razum spaja pojmove u sudove. Um povezuje sudove u zaključke.

Ako se zaključak izvodi iz jednoga suda, riječ je o neposrednom zaključku, npr. iz suda "Sve kugle su okrugle" neposredno slijedi sud "Neka neokrugla tijela nisu kugle".

Izvodi li se iz dvaju ili više sudova, nazivlje se posredan zaključak. To posredno zaključivanje navlastita je zadaća uma i ponajbolje izražava njegovu bit.

Najjednostavniji se posredni zaključak sastoji od triju sudova:

maior ili gornjak: "Sve ribe su kralježnjaci"
minor ili doljnjak: "Oslić je riba"
conclusio ili zaključak: "Oslić je kralježnjak"

Snaga suđenja shvaća da premise sadrže srednji pojam odnosno da prvi i drugi sud imaju zajednički pojam 'riba', dakle da mogu biti svedeni jedan na drugi. Um potom utvrđuje na temelju supsumcije u kakvom se odnosu nalaze, tj. u kakvoj relaciji stoje, pojmovi 'oslić' i 'kralježnjak'.

Iz tablice formi sudova znamo da su tri takve relacije moguće: kategorična, hipotetična i disjunktivna relacija odnosno bezuvjetan, uvjetan i isključiv odnos. U skladu s tim postoje tri vrste umskih zaključaka.

U kategoričnom su zaključku premise kategorični (bezuovjetni) sudovi. Zato zaključak vrijedi bez ikakva uvjeta:

1. "Sve ribe su kralježnjaci"
2. "Oslić je riba"
3. "Oslić je kralježnjak"

U hipotetičnom zaključku barem gornja premisa mora biti hipotetični (uvjetovan) sud. Onda i zaključak vrijedi samo uvjetno:

1. "Ako ruža ne dobije vodu, mora uvenuti"
2. "Ruža ne dobiva vodu"
3. "Ruža mora uvenuti"

U disjunktivnom je zaključku barem gornja premisa disjunktivan (isključiv) sud. Zaključak mora vrijediti isključno:

1. "Ruže su ili crvene ili bijele ili žute"
2. "Ova je ruža crvena"
3. "Ova ruža nije ni bijela ni žuta"

Što to znači za nas da um povezuje u zaključke sudove koje dobiva od razuma? Očito je kako se time postiže sve veće jedinstvo u našim spoznajama. Kao što razum spaja mnogolikost opažanja (*das Mannigfaltige der Anschauung*) u pojmove, tako um hoće u mnogolikost pojmova unijeti svekoliku povezanost.

U logičkoj upotrebi uma riječ je o formi spoznaje, ne o njezinoj objektivnoj valjanosti, dakle ne o tome odgovaraju li spoznajama stvarni predmeti. Tu se djelatnost uma iscrpljuje u tvorbi pojedinih zaključaka. Drukčije je s empirijskom upotrebom uma, dakle onom koja se odnosi na predmete iskustva. Svi sudovi iskustva, a to su oni koje razum predaje umu, jesu uvjetni. Ne stječu se načelom proturječnosti, nego primjenom zakona kauzalnosti: svaka pojava ima uzrok kao uvjet, a uzrok je neka druga pojava koja ima neki drugi uzrok kao uvjet itd. Razum (*Verstand*) otkriva uzročnu svezu među pojavama i njegova se uloga svodi na uspostavljanje te sveze, pa i ako bi se ta sveza bezgranično nastavljala. Međutim, um (*Vernunft*) će po svojoj naravi i ovdje unositi jedinstvo u mnogoličje uvjeta (*Mannigfaltigkeit der Bedingungen*). To znači da će ovdje težiti bezuvjetnom koje omogućuje da se beskonačan red uvjeta obuhvati kao jedinstvo. Taj umski pojam bezuvjetnoga (*Vernunftbegriff des Unbedingten*) jest ideja. Potječe od čiste, apriorne djelatnosti uma, kao što kategorija nastaje istovjetnom djelatnošću razuma. Štoviše, kao što djelatnošću razuma nastaje dvanaest mogućih kategorijalnih spojeva, pri čemu je *in concreto* nužno četverostruko spajanje, u skladu sa četirima kategorijalnim razredima, tako će se i djelatnošću uma razumske spoznaje povezivati na trostruk način, u skladu s trostrukošću logičke uporabe uma. Dakle, na

osnovi triju razliĉnih formi zakljuĉivanja nastat će tri razliĉita umska pojma odnosno tri ideje.

- Kao što je poznato, uz pomoć kategoriĉnoga suda stjeĉe se ĉisti razumski pojam ili kategorija neĉega što je nosivi temelj odnosno podmet predstavama odnosno svakoj pojedinaĉnoj predodžbi, a to je kategorija supstancije. Sliĉno je u zakljuĉivanju: um uz pomoć kategoriĉnoga zakljuĉka dolazi do ideje neĉega što je u osnovi svih naših mogućih predodžbi, dakle ideje bezuvjetnog jedinstva mislećega subjekta odnosno ideje duše.
- Iz hipotetiĉnoga suda razumskom djelatnošću izvodimo kategoriju kauzaliteta i ujedno predodžbu beskonaĉnoga reda uvjetovanih pojava. Pomoću hipotetiĉnoga zakljuĉivanja naš um stjeĉe ideju bezuvjetnog jedinstva svih pojava odnosno ideju svijeta.
- Disjunktivan sud nam daje poticaj u otkrivanju kategorije uzajamnoga djelovanja te nam tako posreduje predodžbu posvemašnjega zajedništva svih supstancija. Na temelju razumske djelatnosti u disjunktivnom zakljuĉivanju nastaje ideja bezuvjetnog jedinstva svih predmeta mišljenja uopće odnosno ideja Boga.

Ideje duše, svijeta i Boga blisko su i dubokosežno vezane za bit našeg uma. Zato i proizlaze već iz same djelatnosti uma, dakle nastaju već i samom njegovom apriornom uporabom. Um te ideje posreduje razumu koji pokušava uz pomoć tih ideja mnogoliĉje svojih pojmova povezati u neko više jedinstvo.

Psihološka ideja

Um odreĉuje ĉiste umske pojmove duše u skladu s ĉetirima razredima kategorija. Na temelju toga nastaju ĉetiri psihološka naĉela koji ĉine sadržaj racionalne psihologije odnosno metafiziĉkoga uĉenja o duši:

- ◆ Prvo naĉelo.
Budući da smo u razliĉnim dijelovima vremena uvijek svjesni brojĉanog identiteta našega mislećeg subjekta (*zahlenmäßige Identität unseres denkenden Ichs*), dakle naše duše, prema tomu zakljuĉujemo kako je duša jedinstvo s obzirom na kvantitetu. Taj nas zakljuĉak vodi do naĉela: duša nije mnoštvo, nego je jedinstvo. Ili isto reĉeno malo drukĉije: duša je osoba (*die Seele ist Person*).
- ◆ Drugo naĉelo
Budući da se djelovanje duše ne smatra i ne može smatrati pukim sudjelovanjem više djelatnih dijelova u ĉovjeku, iz toga se zakljuĉuje da duša nije sastavljena odnosno da je s obzirom na kvalitetu jednostavna (*einfach*). Kako se jednostavna stvar nikada ne može raopažajiti - jer razaranje uvijek znaĉi rastavljanje na dijelove, pa se tako odnosi samo na sastavljene stvari - iz toga slijedi naĉelo: duša je neraopažajiva, neprolazna (*die Seele ist unzerstörbar, unvergänglich*).
- ◆ Treće naĉelo.
Budući da svaku predodžbu, unatoĉ svim promjenama, uvijek prati svijest izraĉena rijeĉju 'mislim', dakle ideja duše, zakljuĉujemo da je duša po svojoj relaciji supstancija. Time dolazimo do sljedećega naĉela: duša je supstancija, i to misleća supstancija. Kao što je poznato iz transcendentálnih naĉela supstancija niti nastaje niti nestaje, pa je duša zato vjeĉna.

◆ Četvrto načelo.

Ako se pitamo što je duša prema modalitetu, onda tražimo odgovor na pitanje u kakvu je odnosu duša spram drugih naših spoznaja. Dok se sve druge predodžbe odnose na stvari izvan nas, duša se uvijek odnosi na određeno jedinstvo u prostoru, a to jedinstvo u sebi obuhvaća sve druge stvari kao svoje predodžbe. Na osnovi toga izvodimo zaključak o bitnoj razlici između materijalnih stvari i naše duše. Iz toga proizlazi ovo načelo: duša je nematerijalna, tj. duhovna.

Dakle duša je:

1. prema kvantiteti: jedinstvo odnosno osoba
2. prema kvaliteti: jednostavna
3. prema relaciji: supstancija
4. prema modalitetu: nematerijalna

Metafizika dolazi do tih načela uz pomoć spomenutih umskih zaključaka. Čini se kao da su ta načela neizbježivi zaključci našeg uma. No Kant pomno analizira njihovu valjanost i dolazi do rezultata da je riječ o pogrešnim zaključcima ili paralogizmima.

Kada bismo na ideju duše mogli primijeniti kategorije našega razuma, bili bi umski zaključci glede duše ispravni. Naime, dobro znamo kako su sve kategorije samo radi iskustva, da se dakle mogu primjenjivati samo na moguće predmete našeg iskustva, tj. na opažajove. Međutim, ideja duše nije predmet; ona je samo čisti umski pojam, predstava bezuvjetnog jedinstva mislećega subjekta. Takvo bezuvjetno jedinstvo ne može biti dano iskustvom jer u iskustvu je sve samo uvjetno. Ako kategorije razuma primijenimo na puku ideju duše, pobrkat ćemo time jednu čisto misaonu stvar (dakle ideju duše) sa opažanjem. Kada bi duša mogla biti predmet prostornoga i vremenskoga opažaja, bile bi navedene tvrdnje o duši ispravne i nepobitne. Budući da je ideja duše samo misaona stvar koju stvara sam um, jasno je kako razum ne može ništa o njoj spoznati. Sve spomenute tvrdnje o duši pogrešni su zaključci ili paralogizmi. No ti su zaključci duboko vezani za naš um i mogu se izbjeći samo kritikom uma. Rezultat je te kritike da racionalna psihologija kao znanost nije moguća. Još nešto je rezultat te kritike: ako se ne može dokazati valjanost spomenutih tvrdnji o duši, ne može se ni pobiti. O pukim misaonim stvarima ne zna se ništa pozitivno, ali i ništa negativno. Da li je naša duša jedinstvo, jednostavna, supstancija i nematerijalna, nije stvar znanja, nego je to stvar vjerovanja.

Kozmološka ideja

Odnosi su puno složeniji u slučaju kozmološke ideje odnosno ideje svijeta. Kao što je poznato, ona nastaje nagonom uma da si beskonačan red pojava, koje su uvijek samo uvjetne, a koje razum nudi umu, predoči kao bezuvjetno jedinstvo. Ideja svijeta je naime predstava bezuvjetnog jedinstva svih pojava.

Um dovodi ideju svijeta u svezu s djelatnošću razuma te pokušava je uz pomoć kategorija i načela odrediti s obzirom na kvantitetu, kvalitetu, relaciju i modalitet.

1. Određuje kvantitetu odnosno veličinu toga reda pojava, koji um predočuje kao jedinstvo, ovim pitanjem: je li to jedinstvo pojava, je li svijet u prostoru i vremenu ograničen ili je neograničen?

2. Određuje kvalitetu odnosno unutrašnji ustroj pitanjem: je li svijet iznutra jednostavan, tj. sastoji li se od jednostavnih dijelova ili se ne sastoji?

3. Ako hoće odrediti jedinstvo reda pojava s obzirom na relaciju, mora pitati: jesu li u tome redu sve pojave uvjetovane uzrocima ili ima i takvih koje nemaju uzroka i bezuvjetne su? Drukčije rečeno: Ima li pored događaja koji su određeni prirodnom nužnošću i slobodnoga djelovanja?

4. S obzirom na modalitet um određuje ideju svijeta pitanjem: pripada li tomu redu pojava, koje su sve uvjetovane, dakle slučajne, jedno jednostavno nužno biće (*ein schlechthin notwendiges Wesen*)?

Kada naš um pokušava dati odgovor na ta pitanja, dolazi do sljedećega rješenja: za razliku od psihološke ideje, koja vodi jasnim tvrdnjama, ali koje počivaju na pogrešnim zaključcima, kozmološka ideja dovodi naš um u posvemašnji spor. Na gore spomenuta pitanja može se odgovoriti i potvrdno i niječno. Oba rješenja mogu se podjednako dokazati. Kant taj spor nazivlje antinomija čistog uma (*Antinomie der reinen Vernunft*). Potvrdni stavovi su teze, niječni antiteze. Tablica kozmoloških ideja:

1. kvantiteta: je li svijet ograničen u prostoru i vremenu?

2. kvaliteta: sastoji li se svijet od jednostavnih dijelova?

3. relacija: ima li u svijetu osim prirodne nužnosti i slobode?

4. modalitet: postoji li u svijetu kao njegov dio ili kao njegov uzrok jednostavno nužno biće?

Spori se dakle oko sljedećih metafizičkih tvrdnji:

1. KVANTITETA

Teza

Svijet ima početak u vremenu i ograničen je u prostoru .

Antiteza

Svijet nema početka u vremenu i nema granica u prostoru, nego je s obzirom na prostor i vrijeme beskonačan .

Dokaz

Budući da je svijet s obzirom na svoj pojam beskonačan niz stanja - beskonačan u smislu da se taj niz ne može dovršiti - svijet ne postoji od vječnosti jer bi inače u svakome danom trenutku protekao beskonačan niz stanja, pa zapravo ne bi bio dovršen, što protuslovi njegovu pojmu dovršivoga niza. Isto tako svijet nije beskonačan u prostoru jer bi proteklo beskonačno vrijeme da bi se moglo shvatiti kao jedinstvo beskonačno puno stvari. A to je nemoguće.

Dokaz

Kada bi svijet imao početak u vremenu, moralo bi mu prethoditi vrijeme u kojemu nije bilo svijeta. To bi bilo prazno vrijeme. No u praznome vremenu nije moguć nastanak nečega, pa tako ni svijeta. Kada svijet ne bi bio ograničen s obzirom na prostor, morao bi izvan svijeta biti prazan prostor. Svijet bi spram toga prostora bio u odnosu omeđenja. Takav odnos svijeta prema prostoru koji je prazan i u kojemu nema predmeta ne bi bio odnos svijeta ni prema jednome predmetu, bio bi dakle odnos prema ničemu. No i takav odnos nije ništa. Svijet dakle mora biti beskonačan s obzirom na prostor i vrijeme.

2. KVALITETA

Teza

Svaka sastavljena stvar u svijetu sastoji se od jednostavnih dijelova .

Antiteza

Nijedna sastavljena stvar u svijetu ne sastoji se od jednostavnih dijelova .

Dokaz

Kada se sastavljene supstancije ne bi sastojale od jednostavnih, nego

Dokaz

Kada bi se sastavljene stvari sastojale od jednostavnih, morali bi

uvijek od sastavljenih dijelova, i kada bi se u mislima ukinula svaka sastavljenost, tada ne bi uopće ništa ostalo, nikakva supstancija, pa tako ni svijet.

jednostavni dijelovi zauzimati prostor jer i sastavljeno zauzima prostor. Budući da je sve prostorno sastavljeno, moralo bi i jednostavno biti sastavljeno, što proturječi njegovu pojmu.

3. RELACIJA

Teza

Osim događaja koji su nužni na temelju zakona prirodne kauzalnosti u svijetu ima i slobodnoga djelovanja .

Dokaz

Kada bi postojala samo prirodna kauzalnost, morao bi na jedan uzrok slijediti uvijek drugi, i tako u beskonačno. Red događaja u svijetu ne bi nikada mogao imati početak, što je pobijeno prvom tezom.

Antiteza

Nema slobode u svijetu, nego sve se događa isključivo prema zakonima prirode .

Dokaz

Kada bi u svijetu bilo događaja kojima ne prethodi uzrok, za naš bi um bila dokinuta uzročna povezanost svih događaja koji prethode prirodnom nužnošću, tj. ti događaji ne bi mogli biti predmetom našeg iskustva, koje je uistinu jedinstvo pojava u skladu sa zakonom kauzalnosti.

4. MODALITET

Teza

U svijetu postoji kao njegov dio ili kao njegov uzrok jednostavno nužno biće .

Dokaz

Budući da je u svijetu sve uvjetovano uzrocima, a kako sve što je uvjetovano pretpostavlja samim svojim pojmom potpun niz uvjeta sve do onoga što je jednostavno bezuvjetno, moralo bi u svijetu postojati jednostavno bezuvjetno odnosno apsolutno nužno biće.

Antiteza

U svijetu ne postoji jednostavno nužno biće ni kao njegov dio ni kao njegov uzrok .

Dokaz

Budući da je u svijetu sve što može biti naše iskustvo uvjetovano uzrocima, ne može za nas postojati nikakvo bezuvjetno odnosno nužno biće. A takvo biće ne može postojati ni izvan svijeta kao njegov uzrok jer svaki uzrok mora pripadati svijetu.

Prihvaćanje prve teze ili prve antiteze zapravo znači borbu svjetonaopažaja. Tko se odluči za prvu tezu ("Svijet ima početak u prostoru i vremenu"), prihvaća stvoritelja svijeta, a zagovarač prve antiteze ("Svijet nema početka u prostoru i vremenu") zapravo niječe stvaranje svijeta. Druga je teza ("Svijet se sastoji od jednostavnih dijelova") vodila Leibniza utemeljenju monadologije a Boškovića atomistike. No Spinoza je igleda polazio upravo od druge antiteze ("Svijet se ne sastoji od jednostavnih dijelova"). O prihvaćanju treće teze ili treće antiteze ovisi priznavanje ili nijekanje slobode volje. Četvrta antinomija već izrijeком tematizira teološka pitanja Božje egzistencije.

Je li stajalište teze ili antiteze ispravno? Prije Kanta nije se to pitanje postavljalo tako radikalno i jasno. Nije se naime razlog spora tražio u samoj naravi našeg uma jer

nije bilo dovoljno jasnoće glede toga što je uopće ideja svijeta. Kant kaže: ideja svijeta je izraz težnje našeg uma da beskonačan niz uzročno uvjetovanih pojava objedini u bezuvjetno jedinstvo. Svijet nije za nas predmet spoznaje. Inače bi nam morao biti dan u opažanju. Međutim, nijedan čovjek ne može opažanjem obuhvatiti totalitet pojava. Svijet je dakle čisti umski pojam kojemu u našem iskustvu nikada ne može odgovarati neki predmet. Nema svijeta kao izvanjske stvari, postoji samo svijet kao naša ideja. Isto je tako s idejom duše koju naš um predočuje kao bezuvjetno jedinstvo svih naših unutrašnjih stanja, iako ona nikada ne može biti predmet istinske spoznaje jer ne može biti dan u opažanju.

Metafizičke tvrdnje o ideji svijeta nastaju na isti način kao u slučaju ideje duše: razum preuzima puku umsku ideju svijeta kao svoj predmet i pokušava je pobliže odrediti s obzirom na kategorije i načela. Dočim ne mogu na osnovi toga nastati spoznaje. Dakle, ni stavovi racionalne kozmologije ne vode proširenju našega znanja.

Međutim, kako se objašnjava spor uma sa samim sobom? Poučno je ako malo poopažajnije pogledamo dokazni postupak. Za dokazivanje teza sve se stvari u svijetu pretpostavljaju kao stvari o sebi, a u antitezi kao pojave. Zato i nastaju antinomije. Što je ispravno za pojave, za stvari o sebi može biti pogrešno. Takav spor nije bio moguć u slučaju ideje duše jer naš um dušu uvijek uzima kao stvar o sebi, ali nikada kao prostorno protežnu. Budući da o stvarima o sebi ne znamo ništa, zaključujemo da tvrdnje racionalne psihologije nisu ni pogrešne ni ispravne. Ne mogu se niti pobiti niti dokazati. Predmet su vjerovanja.

Čini se kako je s antinomijama drukčije. Ako svijet uopće nije predmet, nego samo pravilo našeg uma (*Regel unserer Vernunft*) da se niz pojava misli kao jedinstvo, onda nije opravdano govoriti o njegovoj prostornoj i vremenskoj veličine kao i o njegovom unutrašnjem ustroju. Što nije spoznajni predmet, nije ni određeno s obzirom na kvantitetu i kvalitetu. Prve su dvije teze i antiteze pogrešne! Svijet nije ni ograničen ni neograničen. Ne sastoji se od jednostavnih dijelova, ali se isto tako ne sastoji ni od sastavljenih dijelova. Izraz 'svijet' uopće se ne odnosi ni na što postojeće. Svijet je samo jedno pravilo koje um daje razumu, a koje glasi ovako: nikada ne stani kod uvjetovane pojave, nego niz pojava shvati tako kao da postoji nešto bezuvjetno (*als ob es ein Unbedingtes gäbe*) kojemu uvijek težimo.

No kako je s ostalim antinomijama koje se odnose na slobodu i prirodnu nužnost te na bezuvjetno (tj. nužno) i uvjetovano? One ne pogađaju veličinu i ustroj svijeta kao predmeta. Njihov je predmet međusobni odnos pojava koje smo spoznali. Ovdje pitanje opravdanosti spora ima smisla. Ne možemo pitati kako je velik svijet odnosno kakvo je njegovo ustrojstvo. Ali možemo postaviti pitanje djeluje li među pojavama kauzalnost prirode ili također sloboda odnosno postoji li izvan uvjetovanih pojava i nešto bezuvjetno. Odgovor će na ta pitanja biti različan, ovisno o tome pripisujemo li traženi odnos pojavama ili stvarima o sebi. Obje su mogućnosti dopuštene jer nas um vodi i jednome i drugome rješenju. Spor se dakle daje razriješiti na sljedeći način:

Ako svijet motrimo kao pojavu, moramo prihvatiti posvemašnju prirodnu nužnost i ne smijemo u tome svijetu pretpostaviti nikakvu slobodu i nikakvo bezuvjetno, jednostavno nužno biće. To slijedi iz načela razuma. No kada svijet promatramo kao stvar o sebi možemo pored prirodne kauzalnosti prihvatiti kako slobodu tako i bezuvjetno, jednostavno nužno biće. Možemo pretpostaviti njihovo postojanje, ali ga ne možemo spoznati, pa tako ni dokazati. Sloboda i jednostavno nužno biće isto su tako predmeti vjerovanja kao i tvrdnje racionalne psihologije.

Kant je i u kritici racionalne kozmologije obavio dvostruki posao: osporio je kako tvrdnje dogmatika tako i tvrdnje skeptika. I ovdje je otvorio prostor za vjerovanje time što je zahtjeve znanja sveo na njegove granice. Njegov je zaključak kako metafizički

stavovi o svijetu uopće ne proširuju naše znanje, kao i metafizički stavovi o duši. Spoznaja nadosjetilnoga nije moguća.

Teologijska ideja

Već nas je kozmološka ideja, koja dolazi iz hipotetične forme umskoga zaključka, dovela do ideje nužnoga bića. No ona sve motri kozmološki, dakle kao pripadno svijetu, bilo kao njegov dio bilo kao njegov uzrok. Na temelju disjunktivnoga umskog zaključka nastaje ideja Boga kao najstvarnijega bića (*die Idee Gottes als des allerrealsten Wesens*).

Kada neku stvar određujemo, pretpostavljamo da je ona dio cjeline svijeta, a tu cjelinu zamišljamo kao jedinstvo. Možemo dakle doći do predodžbe realne stvari samo tako što ograničavamo cjelokupni realitet zamišljen kao jedinstvo. To se ograničavanje provodi pomoću disjunktivnoga zaključka, kojemu je gornjak upravo ideja najrealnijega bića odnosno Boga. Cjelokupno mnogoličje stvari znači ujedno isto toliko ograničenja u pojmu najvišega realiteta. Ideja najrealnijega bića vrhunac je koji naša predodžbena moć može postići jer obuhvaća sve što postoji, a pomoću nje uopće tvorimo predodžbu onoga što postoji. Zbog toga Kant tu ideju zove idealom čistog uma (*das Ideal der reinen Vernunft*). Ideja Boga je dakle ideal čistog uma.

Taj ideal je uvijek ljude zaokupljao. U metafizici je obrađivan na različite načine u racionalnoj teologiji. Glavni je problem glede tog ideala dokazivanje postojanja najrealnijeg odnosno najsavršenijeg bića. Ako uspije taj dokaz, onda se tome biću mogu pridijevati svi uopće mogući atributi jer je u njemu objedinjen sav realitet. Tada se može s pravom reći kako je to biće namudrije, najmoćnije, najbolje, najprisutnije itd. U tradiciji metafizike i racionalne teologije postoji niz pokušaja da se dokaže Božja egzistencija. Kant izabire tri dokaza koji pokazuju izvorni pokušaj spekulativnog uma da dokaže Božju egzistenciju:

- ~ **Ontološki dokaz** . Naš nam um nameće pojam Boga kao najsavršenijega bića. Iz samoga pojma takva bića odnosno iz njegove biti proizlazi njegovo postojanje. Kada se Bogu ne bi pripisivala egzistencija, ne bi bio najsavršenije biće, nedostajalo bi mu obilježje egzistencije, pa bi se moglo zamisliti još savršenije biće čija bit ujedno uključuje i egzistenciju. Dakle Bog kao najsavršenije biće mora stvarno postojati.
- ~ **Kozmološki dokaz** . Njegovo je polazište svijet pojava. Budući da je u svijetu sve uvjetovano uzrocima, mora postojati posljednji uzrok koji nije ničim uvjetovan, koji je dakle bezuvjetan, i od kojega polazi svako postojanje. Taj posljednji uzrok jest Bog. Taj uzrok u sebe uključuje sve što postoji, pa je tako najsavršenije biće i mora u sebi sadržavati obilježje egzistencije.
- ~ **Fiziko-teološki dokaz** . Pretpostavlja svrhovitost u poretku prirode i na temelju toga zaključuje da postoji vrhovni um koji postavlja svrhe. Nedvojbeno je da je svijet uređen svrhovito. No svrhovitost nije svojstvena stvarima i pojavama u prirodi. Zato valja pretpostaviti jednu vrhovnu inteligenciju koja postavlja svrhe (*eine höchste, zwecksetzende Intelligenz*). Ta je inteligencija odnosno duhovno biće, što je smisao srednjovjekovnog izraza '*intelligentia*', uzrok svijeta. Ta je inteligencija Bog. Time što je uzrok svijeta, dakle time što je u njemu sadržan sav realitet, Bog je najsavršenije biće i mora imati obilježje egzistencije.

Sva tri dokaza izvode zaključak od pojma najsavršenijega bića na njegovu egzistenciju. Ontološki dokaz izvodi taj pojam iz našeg uma, kozmološki iz uvjetovanosti pojava, a fiziko-teološki iz svrhovitosti pojava. No postavlja se ključno pitanje: može li se na temelju pojma najsavršenijega bića zaključivati kako to biće stvarno postoji?

Kantov odgovor glasi: nije dopušteno iz pukoga pojma neke stvari izvoditi njezinu egzistenciju jer egzistencija nije obilježje pojma. Sto stvarnih srebrenjaka ne sadrži s obzirom na pojam odnosno naše mišljenje ništa više od sto mogućih srebrenjaka. Egzistencija nije nešto što pridolazi samim stvarima i proširuje njihov pojam. Ona izražava, kao i svi drugi pojmovi modaliteta, odnos stvari spram naše spoznajne moći. Što pobuđuje naše osjete jest stvarno i egzistira, ali mora biti prostorno-vremensko. No Bog je samo čisti umski pojam koji nikada ne može biti dan u opažanju, koji dakle nikada ne može biti predmet iskustva. Prema tomu, ni Božja se egzistencija ne može dokazati spekulativnim umom. Racionalna teologija isto tako nije znanstveno utemeljena kao racionalna psihologija i kozmologija. Bog nije mogući predmet iskustva, nego je čisto misaona stvar o kojoj, kao i o svim misaonim stvarima i stvarima o sebi, ne možemo ništa znati.

Ali ako se tvrdnje racionalne teologije ne mogu dokazati, isto se tako ne mogu pobiti. Nisu naime predmet spoznaje nego vjerovanja. I ovdje je Kant oslobodio prostor za vjerovanje.

Istinsko značenje ideja

Ako je utvrđeno da ideje ne proširuju naše znanje, ako metafizika nije moguća kao znanost, u čemu je značenje ideja? Bjelodano je kako se ideje ne mogu rabiti konstitutivno, tj. pomoću njih se ne mogu spoznati predmeti. Svaki takav pokušaj završava u pogrešnim zaključcima, koji su nam poznati iz transcendentalne dijalektike. U čemu je dakle upotrebljivost tih ideja ako ne proširuju našu spoznaju? Kant smatra da transcendentalne ideje imaju regulativnu upotrebu (*regulativen Gebrauch*), a ta se upotreba sastoji u usmjeravanju razuma i njegovu usredotočenju na pojedine ideje, koje kao takve ne mogu biti polazne točke za razumske pojmove u proširbi spoznaje, nego im daju najveće moguće jedinstvo.

Tek pomoću ideja postižu razumski pojmovi više jedinstvo. Usustavljenje spoznaja jest učinak našeg uma primjenom ideja. Ideja duše ne znači nikakav predmet nego pravilo koje um daje razumu: promatraj sve duševne pojave kao da im je utemeljenje neko jedinstvo, a to jedinstvo je ideja duše. Primjenom te ideje traži se sustavno jedinstvo svih duševnih pojava. Slično tomu, ideja svijeta je također pravilo za razum: motri beskonačan niz pojava kao da su utemeljene na bezuvjetnom jedinstvu odnosno ideji svijeta. Um usmjerava razumsku djelatnost tako da ne stane kod uvjetovanih pojava, nego da dalje istražuje u pravcu bezuvjetnoga. Ideja Boga daje našem razumu sljedeće pravilo: promišljaj prirodu kao da postoji jedan prvi nužni uzrok. Sve će naše spoznaje biti pomoću te ideje povezane u sustavno jedinstvo. Vrhovno biće ostaje za spekulativni um nedokaziv, ali i nepobitan ideal, pojam koji cijelu ljudsku spoznaju zaključuje i okrunjuje (*ein Begriff, welcher die ganze menschliche Erkenntnis schließt und krönt*). Time je okončano kritičko istraživanje spoznajne funkcije našeg uma. Utvrđeno je na koji način nastaje spoznaja, što su njezini uvjeti i granice. Neke su teme, napose pitanja usko vezana za treću antinomiju, otvorile put raspravi o ćudoređu.